

**พระราชหัตถเลขา คราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ
ในรัชกาลที่ ๕**

พิมพ์เป็นบรรณาการในงานพระราชทานเพลิงศพ

หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล

ป.จ., ม.ป.ช., ม.ว.ม.

ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

อังคารที่ ๑๕ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๒๐

959.3035

จ657พน

พระมหากษัตริย์คุณล้นเกล้าล้นกระหม่อม

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงมีพระมหากษัตริย์คุณและพระเมตตาต่อหม่อมเจ้าจักรเทวัญ เทวกุล ตลอดมาอย่างหาที่สุดมิได้ และเมื่อหม่อมเจ้าจักรเทวัญ เทวกุล ถึงชีพิตักษัยได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้รับศพไว้ในพระบรมราชานุเคราะห์โดยตลอด ทั้งให้ตั้งศพไว้ ณ ศาลาชั้นฉัตรภาค วัดบวรนิเวศวิหาร ดุสิตวนาราม และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมบำเพ็ญพระราชกุศล พระราชทานแก่ศพหม่อมเจ้าจักรเทวัญ เทวกุล เป็นลำดับมาจนได้รับพระราชทานเพลิงศพในวาระนั้นน เป็นพระมหากษัตริย์คุณล้นเกล้าล้นกระหม่อมหาที่สุดมิได้

หากหม่อมเจ้าจักรเทวัญ เทวกุล มีญาติวงศ์ใดพึงทราบได้แล้ว คงจะชื่นชมโสมนัสและซาบซึ้งในพระมหากษัตริย์คุณเป็นล้นพ้นที่ได้รับพระราชทานเกียรติยศอันสูงยิ่ง

ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาสกราบทูลถวายบังคมแทบเบื้องพระยุคลบาท และน้อมรำลึกในพระมหากษัตริย์คุณไว้เหนือเกล้าเหนือกระหม่อมด้วยความจงรักภักดีตราบเท่าชีวิตจะหาไม่

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้า	หม่อมราชวงศ์ถนัดเทวัญ	เทวกุล
	หม่อมราชวงศ์อุทัยเทวัญ	เทวกุล
	หม่อมราชวงศ์ทรงเทวัญ	เทวกุล
	หม่อมราชวงศ์อดิเทวัญ	เทวกุล

ขอเดชะ ฯ

รำลึกในพระมหากรุณาธิคุณ

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หม่อมเจ้าการวิก จักรพันธ์ เป็นผู้แทนพระองค์เชิญนำอาบศพมาพระราชทาน และทรงมีพระมหากรุณาธิคุณเสด็จพระราชดำเนินมาทรงวางพวงมาลา และประทับเป็นองค์ประธานในการสวดพระอภิธรรม เมื่อวันที่ ๕ สิงหาคม ๒๕๑๘ ในโอกาสการบำเพ็ญพระราชกุศลครบ ๗ วัน ณ ศาลาบัณณรศภาคอีกด้วย

ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาสกราบทวยบังคมแทนเบื้องพระยุคลบาทด้วยสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นเกล้าล้นกระหม่อมหาที่สุดมิได้

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้า	หม่อมราชวงศ์อนงคเทวี	เทวกุล
	หม่อมราชวงศ์อุทัยเทวี	เทวกุล
	หม่อมราชวงศ์ทรงเทวี	เทวกุล
	หม่อมราชวงศ์อติเทวี	เทวกุล

ขอเดชะ ฯ

รำลึกในพระกรุณาธิคุณ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร ทรงมีพระเมตตา
ประทานนาอาบศพและบำเพ็ญพระกุศลส่วนพระองค์ประทานอีกด้วย ทรงเป็น
พระกรุณาธิคุณเป็นที่สุด ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายขอประทานกราบพระบาท
น้อมรำลึกถึงอยู่เสมอไป

ข้าพระพุทธเจ้า	หม่อมราชวงศ์อนงลเทวัญ	เทวกุล
	หม่อมราชวงศ์อุทัยเทวัญ	เทวกุล
	หม่อมราชวงศ์ทรงเทวัญ	เทวกุล
	หม่อมราชวงศ์อดิเทวัญ	เทวกุล

รำลึกในพระกรุณาธิคุณ

พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนครราชสีมาฯ ทรงมีพระคุณต่อ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ทั้งในงานในหน้าที่ราชการและส่วนตัวเอนก-
ประการ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ได้ทรงขอยกย่องเทิดทูน พระเจ้าวรวงศ์-
เธอ กรมหมื่นนครราชสีมาฯ ไว้ในฐานะพระอาจารย์ผู้มีพระคุณอันสูงยิ่ง
ตลอดพระชนมชีพของท่าน และเมื่อหม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ถึงชีพิตักษัย
เมื่อวันที่ ๓ สิงหาคม ๒๕๑๕ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนครราชสีมาฯ
ก็ได้ทรงพระกรุณาอุตสาหะเสด็จมาประทับเป็นองค์ประธานสวดพระอภิธรรม
ในการบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานเมื่อวันที่ ๕ สิงหาคม ๒๕๑๕ แม้จะทรง
มีพระชนมายุสูง และพระสุขภาพอนามัยจะไม่อำนวยให้ก็ตาม นับเป็นพระ
กรุณาธิคุณอันสูงยิ่งที่ทรงประทานแก่หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล จวบจน
กระทั่งวาระสุดท้ายแห่งชีวิต ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายขอน้อมรำลึกไว้โดยไม่
มีวันลืมเลือน

และก็เป็นที่น่าเสียดายยิ่งนักที่ต่อมาภายหลังจากนอกราชการ ๑ เดือน
พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนครราชสีมาฯ ได้สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๕
กันยายน ๒๕๑๕ การสูญเสียและการจากไปของพระองค์ท่านจึงเป็นที่น่าเสียดาย
และอาลัยยิ่งนัก ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ขอประทานวโรกาสตั้งจิตอธิษฐาน
ขอให้ดวงพระวิญญาณของพระองค์ท่านเสด็จสู่สุคติในสัมปรายภพเป็นเนจนิรัน-
ดรเทอญ.

ข้าพระพุทธเจ้า	หม่อมราชวงศ์อนงกเทวัญ	เทวกุล
	หม่อมราชวงศ์อุทัยเทวัญ	เทวกุล
	หม่อมราชวงศ์ทรงเทวัญ	เทวกุล
	หม่อมราชวงศ์ดิเทวัญ	เทวกุล

หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล

ป.จ., ม.ป.ช., ม.ว.ม.

ประสูติ

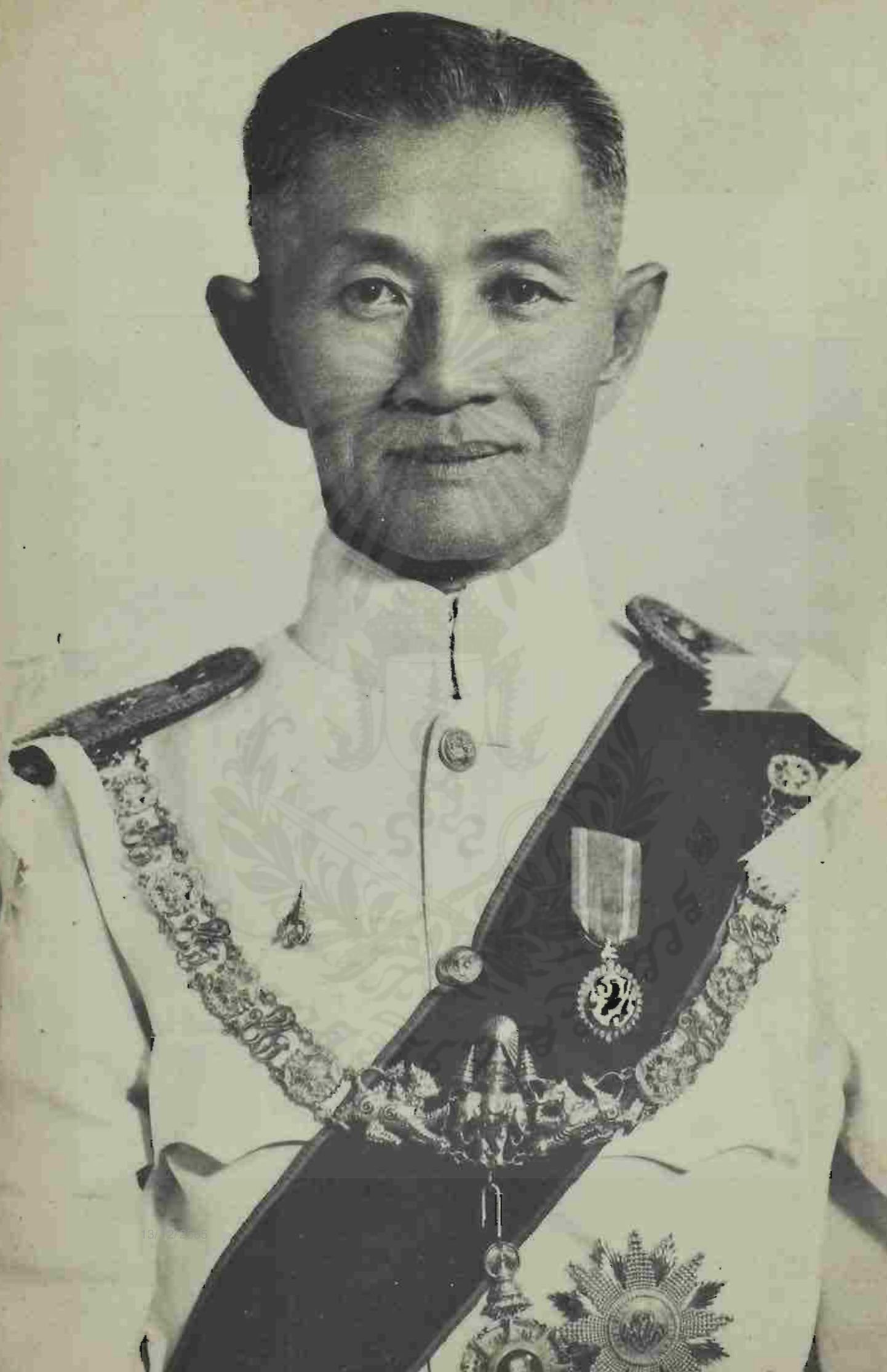
พุทธศักราช

๒๔๕๐

สิ้นชีพิตักษัย

พุทธศักราช

๒๕๑๕

13/2/2005

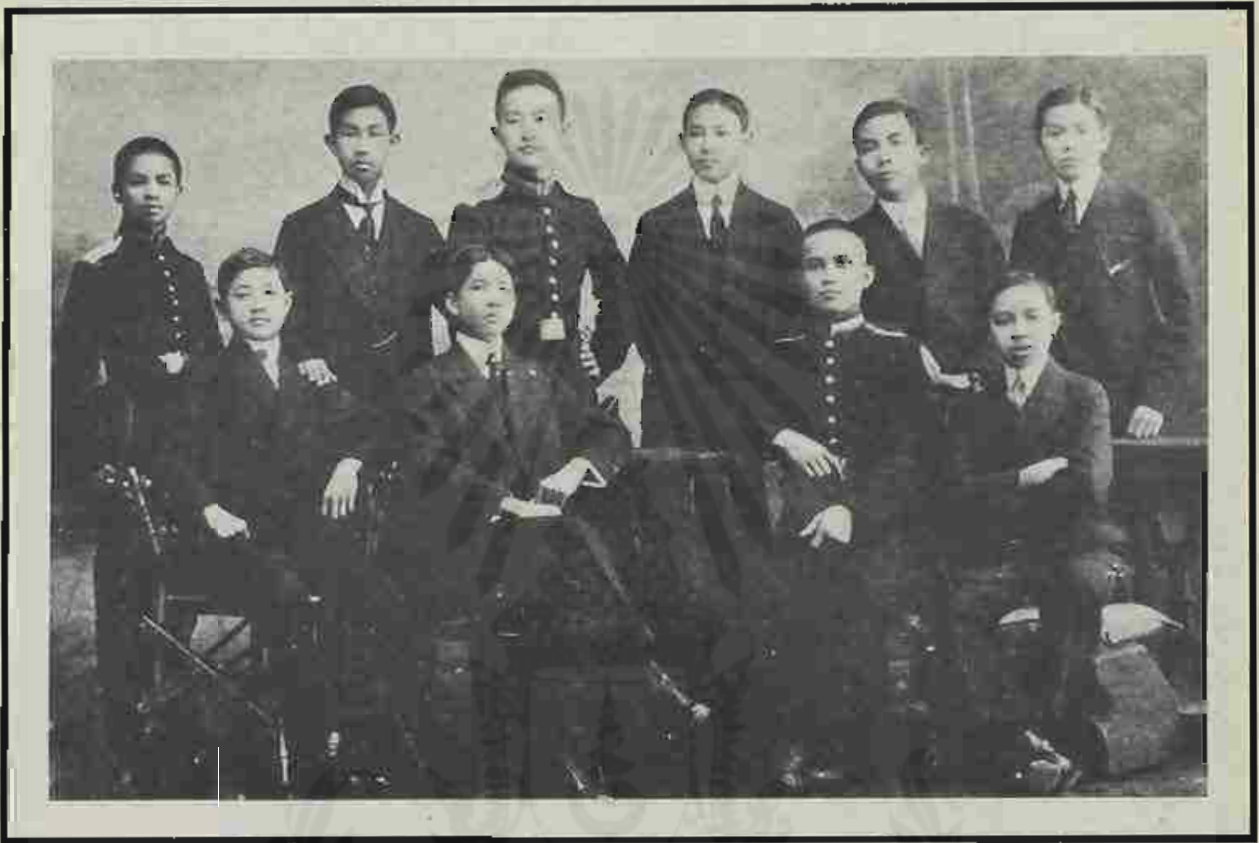
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ
องค์ต้นราชสกุล เทวกุล
ทรงฉายร่วมกับพระโอรส ธิดา และพระนัดดา เมื่อประมาณปี พ.ศ. ๒๔๖๔
(หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ประทับยืนองค์ที่ ๔ จากซ้ายไปขวา แถวที่ ๕ จากด้านล่าง)

ถ่ายเมื่อหม่อมพุก เทวกุล ณ อยุธยา มีอายุครบ ๗๒ ปีบริบูรณ์
(หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ประทับยืนแถวหลังองค์ที่ ๔ จากซ้ายไปขวา)

เมื่อทรงเป็นนักเรียนทำการนายร้อย พ.ศ. ๒๔๕๗

ทรงนายร่วมกับนักเรียนรัฐเซียรุ่นเดียวกัน

พ.ศ. ๒๔๕๗

แถวยืนจากซ้ายไปขวา

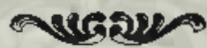
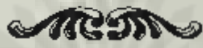
๑. ม.ร.ว. เสวต วัชรวิงศ์	๒. ม.จ. สุรรุฉิประวดี เทวกุล
๓. ม.จ. ไตรทิพเทพสุด เทวกุล	๔. ม.จ. เฉลิมศรี สวัสดิวัฒน์
๕. ม.จ. นิวัทธรงค์ เกษมสันต์	๖. นายพ็อน ฤทธาคณี

แถวนั่งจากซ้ายไปขวา

๑. ม.จ. นิกรเทวัญ เทวกุล	๒. ม.จ. ลักษณเลิศ ชยางกูร
๓. นายเทพ ภูมिरัตน์	๔. ม.จ. อนันตนาโรไชย เทวกุล

เมื่อทรงเป็นมหาอำมาตย์ตรี

ในวันทรงเศกสมรส ๑๖ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๐

รูปหมู่ข้าราชการกระทรวงการต่างประเทศ

พ.ศ. ๒๔๘๑

เมื่อทรงดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวงการต่างประเทศ

(ประทับนั่งแถวที่ ๒ องค์ที่ ๑๑ จากซ้ายมาขวา)

13/12/2565

ประวัติ

หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล เป็นโอรสองค์ที่ ๑๕ ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ และหม่อมพุก เทวกุล ณ อยุธยา เป็นหม่อมมารดา ประสูติ เมื่อวันที่ ๑๖ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๔๐ ณ วิังสะพานท่านอนันต์ทอง อำเภอพระนคร จังหวัดพระนคร ทรงมีพี่น้องร่วมหม่อมมารดาเดียวกัน คือ

พลตรี หม่อมเจ้าปรีดิเทพย์พงษ์ เทวกุล	สิ้นชีพิตักษัย
หม่อมเจ้าวงศ์ทิพย์สุดา เทวกุล	สิ้นชีพิตักษัย
หม่อมเจ้าวิไลกัญญา ภาณุพันธุ์	สิ้นชีพิตักษัย
หม่อมเจ้าสมรศรีโสภา เทวกุล	
หม่อมเจ้าอาทิตย์อุไทย เทวกุล	สิ้นชีพิตักษัย
หม่อมเจ้าพวงรัตน์ประไพ ชุมพล	
หม่อมเจ้าแชไขจรส เกษมศรี	
หม่อมเจ้าอัศนีพงษ์ฟ้า เทวกุล	
หม่อมเจ้าประภาภรณ์ เทวกุล	สิ้นชีพิตักษัย
หม่อมเจ้าจิราโรหิณี เทวกุล	สิ้นชีพิตักษัย

เมื่อเยาว์เริ่มเรียนอักษรหนังสือไทยในสำนักพระครูมูย ณ วัดสุทัศน์เทพวราราม (ต่อมาภายหลังได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นที่พระธรรมเสนาบดี เจ้าอาวาสวัดราชโอรสาราม) แล้วทรงศึกษาต่อในโรงเรียนของกระทรวงธรรมการที่ตั้งอยู่ในอารามนั้นถึงชั้นประถม ๓ ต่อจากนั้นไปทรงศึกษาต่อที่โรงเรียนราชวิทยาลัย ในสมัยที่ตั้งอยู่ในบริเวณอาคารสายสวัสดิภรณ์ ใกล้สะพานกษัตริย์ศึกในปัจจุบัน ทรงศึกษาถึงชั้นที่เรียกว่า ชั้น ๔ อังกฤษแล้ว จึงได้ย้ายไปเข้าโรงเรียนนายร้อยทหารบก เมื่อวันที่ ๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๒ ในครั้งกระนั้น โรงเรียนนายร้อยทหารบกแยกออกเป็นกองโรงเรียนนายร้อยชั้นประถมและกองโรงเรียนนายร้อยชั้นมัธยม ต่อมาได้รับพระราชทานนามใหม่ว่า “โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า” ในรัชกาลปัจจุบัน

หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ทรงเรียนจบหลักสูตรโรงเรียนนายร้อยชั้น ๓ มีชัยม สอบไล่ได้เป็นที่ ๓ ในปลายปี พ.ศ. ๒๔๕๖ ได้รับพระราชทานกระบี่ออกจากราชการเป็น นักเรียนทำการนายร้อย (ว่าที่ร้อยตรีในปัจจุบัน) ประจำกองบังคับการนักเรียนนายร้อยชั้น มีชัยม เมื่อวันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๗ ละ ๖๐.๐๐ บาท ขณะมีชันษา ๑๗ ปี ต่อมาเมื่อวันที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๗ กระทรวงกลาโหมได้ส่ง ไปให้ทรงศึกษาวิชาการทหารต่อในประเทศรัสเซีย เป็นนักเรียนทหารบกต่างประเทศ สังกัด กรมเสนาธิการต่างประเทศ ออกเดินทางเมื่อประมาณต้นเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ พร้อมกับ หม่อมเจ้าอนันตนครไชย เทวกุล และหม่อมเจ้าลักษณเลิศ ชยางกูร

หม่อมเจ้าทั้งสามองค์ที่เอยพระนามมาแล้วนั้น เสด็จถึงกรุงเบอร์ลินในรัชสมัยที่ พระเจ้าไกเซอร์วิลเฮล์ม ที่ ๒ ทรงเป็นเอมเปอเรอประเทศเยอรมันนี ท่านอัครราชทูตไทย ประจำกรุงเบอร์ลิน คือ หม่อมเจ้าไตรทศประพันธ์ เทวกุล (ภายหลังได้ทรงรับพระราชทาน สถาปนาพระอิสริยยศเป็นพระวรวงศ์เธอกรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปท้าย แล้วต่อมาในรัชกาลที่ ๖ ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ) ได้ทรงพระกรุณาให้หม่อมเจ้าทั้งสามองค์ พักอยู่ที่สถานทูตไทยจนกว่าทางสถานทูตไทยประจำ กรุงเซนต์ปีเตอส์เบิร์กจะจัดให้คนมารับตามที่ทางราชการได้ตกลงกันไว้ก่อนแล้ว

ในขณะที่หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล หม่อมเจ้าอนันตนครไชย เทวกุล และ หม่อมเจ้าลักษณเลิศ ชยางกูร ประทับอยู่ที่สถานทูตไทยประจำกรุงเบอร์ลินนี้ มีโอกาสได้ เฝ้าสมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก (ขณะนั้นทรงดำรงตำแหน่ง พระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหิตล อดุลยเดช กรมขุนสงขลานครินทร์ และกำลังทรงศึกษา วิชาการทหารเรืออยู่ในประเทศเยอรมันนี) ในโอกาสนี้ได้รับพระมหากรุณาธิคุณให้ตามเสด็จ ไปดูอุปรากรด้วย เมื่อประทับอยู่ที่สถานทูตไทยในกรุงเบอร์ลินยังไม่ทันจะถึง ๑ สัปดาห์ เหตุการณ์อันร้ายแรงที่ไม่คาดคิดไว้ก่อน คือ มหาสงครามโลกครั้งที่ ๑ ก็อุบัติขึ้น เมื่อวันที่ ๔ สิงหาคม ๒๔๕๗ ประเทศรัสเซียก็ได้เข้าทำสงครามกับประเทศเยอรมันนีและออสเตรีย ยังการด้วย ตามสัญญาที่ได้ตกลงไว้กับประเทศฝรั่งเศส เพื่อบีบประเทศเยอรมันนีทั้ง ๒ ด้าน

ท่านอัครราชทูตไทยประจำเบอร์ลิน ทรงพิจารณาเห็นว่า ตามที่หม่อมเจ้าทั้ง ๓ องค์ จะไปศึกษาที่ประเทศรัสเซียนั้น ทางสถานทูตไทยที่กรุงเซนต์ปีเตอ์สเบิร์กก็ยังไม่ส่งผู้ใดมารับ และก็ไม่ทราบว่าจะส่งมารับเมื่อใด ถ้าจะปล่อยให้อยู่กรุงเบอร์ลินเฉย ๆ ก็จะไม่เกิดประโยชน์อันใดแก่ทางราชการและในทางส่วนตัวของนักเรียนเอง จึงจัดส่งหม่อมเจ้าทั้ง ๓ องค์ ไปอยู่กับศาสตราจารย์ไฮเน่ (Heine) ซึ่งเป็นอาจารย์อยู่ในโรงเรียนนายร้อยทหารบกที่โกรสลิชเนตร์เฟลเด (Gr. Lichterfelde) เพื่อทรงศึกษาวิชาสามัญไปก่อนทุก ๆ แขนง และตอนต้นฤดูหนาวปี พ.ศ. ๒๔๕๗ นั้นเอง ทางสถานทูตไทยที่กรุงเซนต์ปีเตอ์สเบิร์ก ก็ได้ส่งพระลิขิตไปกรมไปรษณีย์ (สวัสดี เทพาคำ) เลขานุการเอกมารับหม่อมเจ้าทั้ง ๓ องค์ไปประเทศรัสเซีย แต่เนื่องจากขณะนั้นประเทศรัสเซียประกาศสงครามกับประเทศเยอรมันนีแล้ว จึงต้องเดินทางผ่านประเทศสวีเดนไปยังประเทศฟินแลนด์ แล้วจึงเดินทางต่อไปยังกรุงเปโตรกราด หรือกรุงเซนต์ปีเตอ์สเบิร์กนั่นเอง (เมื่อประเทศรัสเซียประกาศสงครามต่อประเทศเยอรมันนีแล้ว รัสเซียเห็นว่าคำนี้เป็นภาษาเยอรมัน จึงได้เปลี่ยนเป็นภาษารัสเซียเสีย ซึ่งก็มีความหมายอย่างเดียวกัน คือ กรุงของปีเตอ์สเบิร์ก แต่ต่อมาในสมัยคอมมิวนิสต์ เกลิงอำนาจ จึงได้เปลี่ยนเป็นกรุงเลนินกราด จนถึงปัจจุบันนี้)

ในที่สุดหม่อมเจ้าทั้ง ๓ องค์ ก็เดินทางไปถึงกรุงเซนต์ปีเตอ์สเบิร์ก ท่านอัครราชทูตไทยประจำกรุงเซนต์ปีเตอ์สเบิร์ก พระยาวิศาลพจนกิจ (ใจ เยชุส) ก็ได้จัดการให้แยกย้ายกันไปอยู่ในความปกครองของอาจารย์ในโรงเรียนนายร้อยมหาดเล็กหลวง (CORPS DES PAGES) ซึ่งเคยอบรมนักเรียนไทยชุดก่อน ๆ มาแล้ว โดยท่านอัครราชทูตได้จัดให้หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล และหม่อมเจ้าลักษณะเลิศ ชยางกูร ไปพักอยู่กับนายพันเอก เกย์มันน์ (Geymann) เริ่มทรงศึกษาภาษารัสเซีย และวิชาการต่าง ๆ เตรียมการเข้าสอบวิชาการทหารบกในโรงเรียนนายร้อยของรัสเซียต่อไป แต่ยังมีที่หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล จะได้เข้าสอบไล่เพื่อเข้าโรงเรียนนายร้อยทหารบกของประเทศรัสเซีย อุปสรรคอันดับสองก็เกิดขึ้นคือ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ได้ประชวรวัณโรคพิการโดยกะทันหัน จำเป็นต้องเข้ารับการรักษาองค์อยู่ในโรงพยาบาลและรับการผ่าตัดไตทั้งสองข้างด้วย

ถึงแม้หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล จะไม่ทรงสามารถเข้าเรียนวิชาการทหารตามที่
ตั้งพระทัยไว้แต่แรก เพราะเหตุแห่งสุขภาพอนามัยดังกล่าวแล้วจึงต้องเข้าโรงพยาบาลใน
ประเทศรัสเซีย เพื่อทำการผ่าตัดและเย็บแผลรักษาเป็นเวลานานนั้นก็ตาม แต่ก็มีได้ปล่อย
วันและเวลาให้ล่องไปโดยเปล่าปราศจากประโยชน์ ได้ทรงพากเพียรพยายามศึกษาภาษา
รัสเซีย และภาษาต่างประเทศหลายภาษา อาทิเช่น ภาษาอังกฤษ ฝรั่งเศส และเยอรมัน
จากภาษารัสเซียด้วยพระองค์เองอย่างจริงจังจนมีความรู้ในภาษานั้น ๆ และเมื่อเหตุการณ์
เปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองในประเทศรัสเซีย สมัยคอมมิวนิสต์เถลิงอำนาจขึ้น
รุนแรงยิ่งขึ้น กลับทั้งไม่ยินยอมให้ชาวต่างประเทศเข้าเรียนในโรงเรียนชั้นสูงของเขาอีกต่อไป
ในที่สุด จอมพลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ (ดำรง
พระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้านั่งยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานารถในขณะนั้น)
จึงมีรับสั่งให้นักเรียนไทยที่ไปศึกษาวิชาการทหารที่ประเทศรัสเซียทั้งหมดเดินทางกลับ
ประเทศไทย โดยเดินทางโดยรถไฟสายไซบีเรียไปลงคิวสตัด็อค แล้วเดินทางข้ามไปประเทศ
ญี่ปุ่นกลับประเทศไทย ส่วนหม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ยังเจ็บป่วยต้องรักษาตัวอยู่โรง-
พยาบาลไม่ทรงสามารถตราครุฑในการเดินทางกลับเช่นนั้นได้ จึงเป็นที่ทรงห่วงใยของ
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ พระบิดาเป็นอันมาก จึงได้ทรง
ติดต่อบอกความอนุเคราะห์จากรัฐบาลอังกฤษให้ช่วยเหลือดำเนินการให้หม่อมเจ้านิกรเทวัญ
เทวกุล ได้เดินทางออกจากประเทศรัสเซีย กลับประเทศไทยด้วย ดังนั้นอีกประมาณ ๗-๘
เดือนต่อมา หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล จึงได้เสด็จออกจากประเทศรัสเซียโดยเรือรบหลวง
เนลสันของอังกฤษ ซึ่งไปรับจากแหลมไครเมียผ่านทางช่องแคบดาร์เนลล์ มาต่อเรือ
โดยสารอีกทอดหนึ่งเพื่อมายังสิงคโปร์ และในที่สุดได้เสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๑๑
กุมภาพันธ์ ๒๔๖๑ และเพื่อเป็นการตอบแทนไมตรีของรัฐบาลอังกฤษที่ได้ให้ความช่วยเหลือ
อนุเคราะห์แก่หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล อย่างดียิ่งดังกล่าวแล้ว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ จึงได้ประทานเงินส่วนพระองค์จำนวนหนึ่งส่งเข้าบริจาคให้แก่
สภาภาษาของประเทศอังกฤษด้วย

เมื่อหม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล เสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ แล้วอาการประชวรก็ยังมีได้ทุเลาลง ยังไม่ทรงสามารถจะรับราชการได้ แต่ยังคงดำรงตำแหน่งนักเรียนทำการนายร้อยประจำกรมเสนาธิการทหารบก จนในที่สุดแพทย์ได้ลงความเห็นว่าเป็นโรควัชกะพิการอย่างร้ายแรง กำหนดไม่ได้ว่าจะมีทางหายเมื่อใด จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานยศให้เป็นนายร้อยตรี แล้วปลดเป็นนายทหารกองหนุน สังกัดกรมทหารบกราบที่ ๑ มหาดเล็ก รักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๒๓ กรกฎาคม ๒๔๖๒ ชีวิตทางทหารของหม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ที่ตั้งพระทัยจะรับราชการสนองพระเดชพระคุณ และรับใช้ประเทศชาติในด้านการทหารจึงสิ้นสุดลงนับแต่วาระนั้น

หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ได้ประชวรอยู่จนถึงปี พ.ศ. ๒๔๖๔ ซึ่งในระหว่างนั้นก็ ได้ทรงศึกษาภาษาต่าง ๆ ด้วยพระองค์เอง และพร้อมกันนั้นก็ทรงรับการรักษาโรคโดยทางแพทย์แผนโบราณจากตำรายาไทยของหม่อมหวานเข้าช่วย พระอาการกลับฟื้นคืนดีขึ้นเป็นลำดับ จนหายจากโรคภัยไข้เจ็บมีพระอนามัยสมบูรณ์แข็งแรงดั่งเดิมแล้ว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ จึงได้ทรงพิจารณาเห็นว่า หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ทรงอุทิศสัจพากเพียรพยายามในการร่ำเรียนวิชาภาษาต่าง ๆ โดยมีได้ท้อถอย มีสติปัญญา ความประพฤติและอัธยาศัยเป็นที่ไว้วางพระทัยที่จะปฏิบัติราชการสนองพระเดชพระคุณในกระทรวงการต่างประเทศเป็นประโยชน์แก่ทางราชการได้ จึงทรงโปรดให้หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล เข้ารับราชการในกระทรวงการต่างประเทศตั้งแต่นั้นมา จึงนับเป็นการเริ่มชีวิตในทางราชการใหม่ของหม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล จากด้านการทหารมาเป็นพลเรือนแต่วาระนั้น

หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ได้ทรงผ่านชีวิตราชการในกระทรวงการต่างประเทศมาตั้งแต่หน้าที่ต่ำสุดจนถึงตำแหน่งสูงคือ ตำแหน่งปลัดกระทรวง ท่านได้ทรงเล่าให้ลูก ๆ ฟังถึงปลื้มใจ และแรงบันดาลใจในการทำงานว่ามาจากความกตัญญูคุณเวที กล่าวคือภายหลังจากที่ท่านได้เข้าทำงานในกระทรวงการต่างประเทศได้ไม่นานนัก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการได้สิ้นพระชนม์ลง เมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๔๖๖ ประจวบกับแพทย์และทางโรงพยาบาลในประเทศรัสเซีย ซึ่งท่านเข้าพักรักษาตัวอยู่ได้ส่งบิลเรียกเก็บเงินค่ารักษาพยาบาลผ่านมาทางกระทรวงการต่างประเทศในระยษณ่นั้นพอดี ท่านไม่รู้จะทำอย่างไร เพราะค่าใช้จ่ายเป็นจำนวนเงินมิใช่น้อยเหลือต่ำกว่าแรงที่ท่านจะพึงมีชำระให้ได้ ท่านรู้สึกอับจนและเป็นทุกข์อย่างประมาณมิได้ ในที่สุดความทราบถึงพระกรรณพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ พระราชทานชำระหนี้ค่ารักษาพยาบาลให้ ท่านจึงได้ทรงตั้งปณิธานว่า ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไปจะอุทิศตนเพื่อการทำงานเพื่อประโยชน์ให้แก่บ้านเมืองโดยเต็มสติกำลังปัญญา ความสามารถและด้วยความซื่อสัตย์สุจริตในทุกสถาน โดยไม่เห็นแก่ความเหนื่อยยากลำบาก ซึ่งหม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ก็ได้ทรงปฏิบัติตามปณิธานที่ว่านี้ตลอดชนมชีพแห่งการรับราชการของท่าน ไม่ว่าในตำแหน่งหน้าที่ใด ๆ

หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ได้ปฏิบัติราชการสนองพระเดชพระคุณในกระทรวงการต่างประเทศ จนได้รับพระราชทานยศและตำแหน่งคือ

๓๐ กันยายน ๒๔๖๕	เป็นผู้ช่วยในกรมที่ปรึกษา
๓๐ ธันวาคม ๒๔๖๕	เป็นรองอำมาตย์เอก
๑ มกราคม ๒๔๖๗	เป็นอำมาตย์ตรี
๑ ตุลาคม ๒๔๖๙	เป็นหัวหน้ากองบัญชาการ
๘ พฤศจิกายน ๒๔๗๐	เป็นอำมาตย์เอก
๑ เมษายน ๒๔๗๑	เป็นเจ้ากรมบัญชาการ
๑ กรกฎาคม ๒๔๗๒	เป็นรองอธิบดีกรมการเมือง
๘ มกราคม ๒๔๗๒	เป็นมหาอำมาตย์ตรี
๑๑ มกราคม ๒๔๗๒	เป็นอธิบดีกรมการเมือง
๑ กรกฎาคม ๒๔๗๗	เป็นปลัดกระทรวง

อนึ่ง ในระหว่างที่ทรงรับราชการกระทรวงการต่างประเทศอยู่นี้ ได้ทรงเป็นอาจารย์พิเศษสอนวิชาการทูตแก่นักศึกษาชั้นปริญญาโท มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และกรมการเมืองในสมัยนั้นด้วย

หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ได้ทรงเล่าให้ลูก ๆ ฟังว่า ในขณะที่ทรงรับราชการอยู่ที่กระทรวงการต่างประเทศนั้น ได้รับพระเมตตาปราณีจากพระวรวงศ์เธอกรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปathy เสนาบดีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ และพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ (ขณะนั้นดำรงพระอิสริยยศเป็นหม่อมเจ้าวรรณไวทยากร วรวรรณ และทรงดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวงการต่างประเทศ) เป็นอย่างมาก ซึ่งท่านจะต้องสำนักในพระกรุณาธิคุณไว้ตลอดพระชนมชีพของท่าน โดยเฉพาะพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ได้ทรงเอาพระทัยใส่แนะนำพำนักสอนวิชาการต่าง ๆ ให้แก่ท่านเป็นพิเศษทั้งในด้านแบบอย่างราชการงานต่าง ๆ ของกระทรวงการต่างประเทศและวิชาความรู้ภาษาอังกฤษ เพื่อให้ท่านมีสติปัญญาความรู้ที่ชั่งและรอบคอบในการปฏิบัติหน้าที่การงานของท่านยิ่งขึ้น จนกระทั่งในกาลต่อมากงจะเป็นที่พอพระทัยของเสด็จในกรมที่มีได้ทรงแก้ไขร่างหนังสือราชการภาษาอังกฤษ ซึ่งหม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล เสนอถวายเพื่อทรงตรวจแก้เสียก่อนแต่อย่างใด ตรงนี้แหละที่หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ทรงรู้สึกปลาบปลื้มยินดียิ่งนัก เพราะทรงถือเสมือนหนึ่งว่าเป็นประกาศนียบัตรอันสูงส่งและล้ำค่า เป็นเครื่องหมายแสดงว่าความรู้ภาษาอังกฤษของท่านใช้การได้ ท่านจึงทรงเคารพยกย่องพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ไว้ ในฐานะพระอาจารย์ผู้ทรงพระคุณอันสูงยิ่งตลอดพระชนมชีพของท่าน

หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ได้กราบถวายบังคมลาออกจากกระทรวงการต่างประเทศ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๒ หลังจากทรงดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวงการต่างประเทศได้ ๕ ปี เนื่องจากเหตุผลทางการเมืองบางประการในยุคนั้น หันมาดำรงชีวิตอย่างสงบสันโดษตามควรแก่ฐานะและอิตตภาพของข้าราชการบำนาญ โดยทรงอ่านหนังสือต่าง ๆ ที่ทรงโปรดบ้าง ทรงเลี้ยงดูและสอนหนังสือลูก ๆ ซึ่งขณะนั้นยังเยาว์วัย ทั้งวิชาคำนวณและภาษาบ้าง

เพราะภายหลังที่ทรงออกจากราชการแล้วไม่นาน หม่อมเจ้าสมทรง (เกษมศรี) เทวกุล ชายา ซึ่งมีอนามัยไม่สู้สมบูรณ์ไปประสูติถึงชีพิตักษัย เมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๔๘๕ ด้วยความรักและความห่วงใยที่ท่านมีต่อลูก ๆ ท่านก็ได้ดำรงชีวิตเป็นพ่อหม้ายตลอดมาจนวาระสุดท้าย หรือ นอกจากนั้น บางทีก็เสด็จไปสอนหนังสือให้แก่นักเรียนที่โรงเรียนราชินีบนบ้าง เสด็จไปประทับที่นาคลองรังสิตบ้าง ซึ่งท่านก็พอพระทัยในชีวิตง่าย ๆ แบบนั้นตั้งแต่นั้น

เมื่อสงครามโลกครั้งที่ ๒ ได้ยุติลงในปี พ.ศ. ๒๔๘๘ ประมาณเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๘ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล เป็นราชเลขาธิการในพระองค์ (ปัจจุบันเป็นราชเลขาธิการ) และเมื่อพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล เสด็จสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาภูมิพลอดุลยเดชก็ได้ทรงพระกรุณาไว้วางพระราชหฤทัยโปรดเกล้าฯ ให้หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล รับราชการสนองพระเดชพระคุณสืบต่อไปอีก จนกระทั่งหม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล มีชนมายุครบเกษียณราชการในปี พ.ศ. ๒๕๐๐ ก็ได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ ให้ต่ออายุราชการอีกคราวละ ๑ ปี จนครบ ๕ ปี จนในที่สุดได้พ้นจากราชการเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๕ รวมเวลาที่รับราชการเป็นราชเลขาธิการสนองพระเดชพระคุณใต้เบื้องพระยุคลบาททั้ง ๒ พระองค์ เป็นเวลารวมทั้งสิ้น ๑๖ ปี

หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ทรงมีน้ำพระทัยเปี่ยมไปด้วยความจงรักภักดีในพระมหากรุณาธิคุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอย่างหาที่สุดมิได้ เมื่อทรงเข้ารับตำแหน่งหน้าที่ราชเลขาธิการได้ทรงตั้งปฏิญญาไว้แน่วแน่ว่าจะรับราชการสนองพระเดชพระคุณด้วยความจงรักภักดี ซื่อสัตย์ สุจริต ทศัญญ์ต่อองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และจะกระทำทุกประการที่จะเป็นการระวังรักษาและเชิดชูพระเกียรติยศและพระบรมเดชานุภาพของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมิให้มีสิ่งใดมากระทบกระทั่งได้ ด้วยสัตย์สุจริตธรรมดังกล่าว จึงเป็นที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยมีโอกาสได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณโดยใกล้ชิดใต้เบื้องพระยุคลบาทตลอดมา จนกระทั่งได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันมีเกียรติยศสูงยิ่งแก่วงศ์ตระกูล คือ ปฐมจุลจอมเกล้า

หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ทรงเสกสมรสกับหม่อมเจ้าสมทรง เกษมศรี
พระธิดาในพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานน้ำพระมหาสังข์ในวันศุกร์มงคลนี้ เมื่อ
วันที่ ๑๖ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๐ มีบุตรธิดา คือ

๑. หม่อมราชวงศ์อนงคเทวัญ เทวกุล

มีนัดดา คือ นางอาภาพันธุ์ ฮันเตอร์ นางสาวภาวนิดา สุริยสัจย์ นางสาว
ภาวนพัชรา สุริยสัจย์

มีปนัดดา คือ เด็กชายเจสัน ฮันเตอร์

๒. หม่อมราชวงศ์อุทัยเทวัญ เทวกุล

มีนัดดา คือ หม่อมหลวงรังสียา เทวกุล หม่อมหลวงณัฐกุลพล เทวกุล

๓. หม่อมราชวงศ์ทรงเทวัญ เทวกุล

๔. หม่อมราชวงศ์อดิเทวัญ เทวกุล

มีนัดดา คือ หม่อมหลวงเทวรินทร์า เทวกุล

หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ทรงเป็นผู้สนใจในการศึกษาในภาษาไทยและภาษา
ต่างประเทศหลายภาษา ทรงรักการอ่านหนังสือ ทรงมีความจำดีเลิศ สนพระทัยใน
ประวัติศาสตร์และชีวประวัติเรื่องราวของบุคคลในประวัติศาสตร์และบุคคลสำคัญต่าง ๆ ใน
ชั้นปลายพระชั้นษาหลังจากทรงออกจากราชการแล้วก็ทรงใช้เวลาส่วนใหญ่ในการอ่านและ
แปลหนังสือต่าง ๆ ที่มีผู้มาทูลขอให้ทรงแปลให้ เช่น ให้ทรงแปลจากภาษาอังกฤษเป็น
ภาษาไทย จากภาษาไทยเป็นภาษาอังกฤษ ภาษารัสเซียหรือจากภาษารัสเซีย ภาษาฝรั่งเศส
เป็นภาษาอังกฤษ เป็นต้น จนในระยะต่อมาพระสุขภาพอนามัยเริ่มเสื่อมถอยลงโดยลำดับ
ไม่ทรงสบายด้วยโรคเกี่ยวกับนารีและบับปมาสะ ต้องเสด็จเข้าตรวจรักษาและรับการผ่าตัดที่
โรงพยาบาลหลายครั้ง นอกจากนั้นยังเจ็บป่วยด้วยโรคกระดูกคอฝุกร่อนกดทับประสาท
จนทรงเดินเหินไม่สะดวก ต้องมีคนพยุงหรือใช้รถเข็น เป็นอุปสรรคทำให้เสด็จไปไหน
มาไหนไม่ได้ จนในที่สุดประชวรหนัก มีอาการหายใจไม่สะดวกและเสด็จไปประทับที่

โรงพยาบาลพร้อมมิตร เมื่อวันที่ ๒๘ กรกฎาคม ๒๕๖๙ มีนายแพทย์ ม.ร.ว. พัชรวิสาณ ชุมพล และนายแพทย์จินดา สุวรรณรักษ์ ซึ่งเป็นนายแพทย์ผู้ถวายเป็นการตรวจรักษาทุกคราว ที่ประชวรตลอดมา กับแพทย์และพยาบาลโรงพยาบาลพร้อมมิตร ได้ร่วมกันรักษาพยาบาล อย่างเต็มที่ พบว่าประชวรด้วยโรคเกี่ยวกับนาภีและบั้นปลาย สะมีอากรทรงกับทรุดลง และ สิ้นชีพิตักษัย เมื่อวันที่ ๓ สิงหาคม ๒๕๖๙ เวลา ๑๐.๕๐ นาฬิกาด้วยอาการอันสงบ เนื่องจากไตทั้ง ๒ ข้างไม่ทำงาน สิริชนมายุรวม ๗๘ ปี ๖ เดือน ๑๘ วัน ครอบครัวของ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ขอขอบพระคุณคณะแพทย์และพยาบาลทุกท่าน ณ ที่นี้ด้วย

ตลอดเวลาที่มีพระชนม์อยู่ได้ทรงปฏิบัติหน้าที่ราชการสนองพระเดชพระคุณให้แก่ชาติบ้านเมืองเต็มกำลังความสามารถ ปฏิบัติสนองพระคุณพระบิดาและพระประยูรญาติ ประชานความรักและประกอบกิจตามหน้าที่ในครอบครัวเป็นร่วมโพธิ์ร่วมไทรให้แก่บุตรธิดา กับทั้งเป็นที่พึ่งของผู้ได้บังคับบัญชาทรงถือสันโดษยินดีตามที่ตนควรมีควรได้ โดยธรรมเท่านั้น ไม่ทะเยอทะทานรู้จักประมาณองค์อยู่เสมอ มีพระอัธยาศัยอ่อนโยน เมตตากรุณา จึงทรงเป็นที่รักใคร่และได้รับพระเมตตาปราณีจากพระประยูรญาติ และความกรุณาจากญาติมิตรของ องค์ท่าน จนต้องนับว่าเป็นบุญของลูกๆ อยู่มากที่พระเมตตาปราณีและความกรุณาต่างๆ ที่ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ทรงได้รับนั้นได้แผ่มาถึงลูกๆ โดยทั่วกันด้วย

เครื่องราชอิสริยาภรณ์และเหรียญที่ได้รับพระราชทาน

๒ ธันวาคม	พ.ศ. ๒๔๕๔	เหรียญบรมราชาภิเศก
๑ มกราคม	พ.ศ. ๒๔๖๖	เบญจมาภรณ์มงกุฎไทย
๑ มกราคม	พ.ศ. ๒๔๖๗	เบญจมาภรณ์ช้างเผือก
๑๓ พฤษภาคม	พ.ศ. ๒๔๖๙	จตุรภรณ์มงกุฎไทย
๒๗ ธันวาคม	พ.ศ. ๒๔๗๑	เหรียญรัตนาภรณ์ ป.ป.ร. ๔
๑๔ ตุลาคม	พ.ศ. ๒๔๗๓	ตรีตาภรณ์มงกุฎไทย
๒๐ กันยายน	พ.ศ. ๒๔๘๑	ทวีติยาภรณ์ช้างเผือก

๔	ธันวาคม	พ.ศ.	๒๔๙๑	ปกมาภรณ์มงกุฎไทย
๒๖	เมษายน	พ.ศ.	๒๔๙๓	ทฤษฎีจุดจ่อมเกล้าพิเศษ
๑๐	กรกฎาคม	พ.ศ.	๒๔๙๓	เหรียญรัตนาภรณ์ อ.ป.ร. ๒ เหรียญบรมราชาภิเษกรัชกาลปัจจุบัน
๙	เมษายน	พ.ศ.	๒๔๙๕	ปกมาภรณ์ช้างเผือก
๖	กรกฎาคม	พ.ศ.	๒๔๙๖	เหรียญรัตนาภรณ์ ภ.ป.ร. ๒
๙	ธันวาคม	พ.ศ.	๒๔๙๘	มหาวชิรมงกุฎ
๕	ธันวาคม	พ.ศ.	๒๕๐๓	มหาปรมาภรณ์ช้างเผือก
๕	พฤษภาคม	พ.ศ.	๒๕๐๗	ปฐมจุลจอมเกล้า

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ต่างประเทศ

๑๗	ธันวาคม	พ.ศ.	๒๔๖๘	ตราออร์นังเนสเซา ชั้น ๔ เนเดอร์แลนด์
๒๑	ตุลาคม	พ.ศ.	๒๔๖๙	ตราเคเนบร็อก ชั้น ๓ เดนมาร์ก
๒	มีนาคม	พ.ศ.	๒๔๖๙	ตราคาร์ลอส ชั้น ๓ สเปน
๕	กรกฎาคม	พ.ศ.	๒๔๗๐	ตราเซนต์มอริสและเซนต์ลาซาร์ ชั้น ๓ อิตาลี
๒๘	ตุลาคม	พ.ศ.	๒๔๗๐	ตราเซนต์โอลาฟ ชั้น ๔ นอร์เวย์
๑๒	ธันวาคม	พ.ศ.	๒๔๗๐	ตรามงกุฎ ชั้น ๓ เบลเยียม
๘	สิงหาคม	พ.ศ.	๒๔๗๑	ตราคริสโต ชั้น ๑ ปอร์ตุเกส
๗	มิถุนายน	พ.ศ.	๒๔๗๒	ตราเลยองดอนเนอร์ ชั้น ๓ ฝรั่งเศส
๗	เมษายน	พ.ศ.	๒๔๘๑	ตราครอสออฟเมอร์ิตตารี เยอรมันนี
๑๖	พฤศจิกายน	พ.ศ.	๒๔๘๒	ตราโคโรนา ดิตาเวีย ชั้น ๑ อิตาลี
๑๒	ธันวาคม	พ.ศ.	๒๔๘๒	ตราชุยไฮ-โซ ชั้น ๑ ญี่ปุ่น
๑๖	สิงหาคม	พ.ศ.	๒๔๙๘	พระบรมรูปชั้นที่ ๑ ลาว
๑๖	ตุลาคม	พ.ศ.	๒๕๐๕	เมริโต เดลลาเรพบลิกา ชั้นที่ ๑ อิตาลี
๑๐	เมษายน	พ.ศ.	๒๕๐๖	ตราขุนเดสเรพบลิก ดอยซ์แลนด์ ชั้นที่ ๑ เยอรมันนี

ครอบครัวหม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ขอกราบขอบพระทัยและขอบพระคุณ
เจ้านายทุกพระองค์ บรรดาญาติมิตรทั้งหลายทุกคนที่ได้ทรงพระกรุณาและกรุณาแสดงความ
ห่วงใยหม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ในขณะทรงประชวร และร่วมเศร้าสลดเสียใจในการจาก
ไปขององค์ท่าน ได้เสด็จและมาร่วมในการบำเพ็ญพระราชกุศลที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
พระราชทานแก่ศพหม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล และโดยเสด็จพระราชกุศลนั้น ตลอดจน
ประทานและได้รับความช่วยเหลือต่างๆ หลายอย่างหลายประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งหม่อมเจ้า
วงศานุวัตร เทวกุล ได้เสด็จแทนพระองค์ในการรับพระราชทานน้ำหลวงอาบศพ ทรงวาง
พวงมาลาพระราชทานหน้าศพ และเป็นองค์ประธานในงานบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทาน
ตลอดเวลาเป็นลำดับด้วย ซึ่งบรรดาทายาทในครอบครัวหม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ขอ
กราบพระบาทน้อมรำลึกในพระกรุณาไว้เป็นนิจ.

บุตร-ธิดา ในหม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล

(แบบ ข.)

หมายรับสั่ง

สำนักพระราชวัง

๓ สิงหาคม ๒๕๑๔

หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ป.จ.,ม.ป.ช.,ม.ว.ม. ชั้นฯ ๘ ข้าราชการบำนาญ
สังกัดสำนักพระราชเลขาธิการ ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ถึงชีพิตักษัย
ด้วยวโรกาสไม่ทำงาน ณ โรงพยาบาลพร้อมมิตร กรุงเทพมหานคร วันอังคาร ที่ ๓ สิงหาคม ๒๕๑๔
เวลา ๑๐.๔๐ น.

ในวันเดียวกันนี้ เวลา ๑๓.๐๐ น. ขอรับพระราชทานนำหลวงสงฆ์ พร้อมด้วย
เครื่องเกียรติยศประกอบศพ

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประดิษฐานศพไว้ ณ ศาลาชั้นมณฑลภาค
วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม พระราชทานโกศมณฑลประกอบศพ ฉัตร เครื่องสูงทองแฉลบดั่งประดับ
แตรรอง แตรฝรั่ง ปี่ กลองชนะ ประโคมเวลาพระราชทานนำหลวงสงฆ์ พระพิธีธรรม
สวดพระอภิธรรม กำหนด ๗ คืน และพระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์โดยตลอด.

น.อ.สม/พิมพ์/ /ทาน.

วัน	หน้าที่	พนักงานพระราชพิธี
		นำหมายเวียน เจ้าภาพศพ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล เพื่อทราบ เครื่องประกอบเกียรติยศที่พระราชทานมานี้ และเจ้าพนักงาน ที่มาปฏิบัติ เจ้าภาพไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายอย่างใดทั้งสิ้น.

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าตงต่อกให้ถามผู้รับรับสั่งโดย

หน้าที่ราชการ

ผู้รับรับสั่ง

(แบบ ข.)

หมายรับสั่ง

สำนักพระราชวัง

๔ สิงหาคม ๒๕๖๕

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นำเชิญพระราชกุศล ๗ วันพระราชทานศพ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ป.จ., ม.ป.ช., ม.ว.ม. ที่ศาลาภักดีมรคาถา วัดเบญจมบพิตร กุสิตวนาราม

วันจันทร์ ที่ ๕ สิงหาคม ๒๕๖๕ เวลา ๑๖.๓๐ น. พระราชทานพวงมาลา ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และของสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ วางที่ หน้าโกศศพ พระสงฆ์ ๑๐ รูปสวดพระพุทธมนต์ จบ มีพระธรรมเทศนาถ้อยคำ ๑ พระ ๔ รูป สวดกรรมคาถา พระพิธีกรรมสวดพระอภิธรรม

วันอังคาร ที่ ๑๐ สิงหาคม ๒๕๖๕ เวลา ๑๐.๔๕ น. พระสงฆ์ ๑๐ รูป ที่สวดพระพุทธมนต์แต่ก่อนถวายพรพระ แล้วรับพระราชทานฉัน พระสงฆ์อีก ๑๐ รูปสดับปกรณ์ เป็นเสร็จการ.

บุญสม/พิมพ์/ [Signature] /ทาน.

วัน	หน้าที่
	พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเวียน เจ้าภาพศพ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล เพื่อทราบ.

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้อตามผู้รับรับสั่งโดย
หน้าตัวราชการ [Signature] ผู้รับรับสั่ง

(แบบ ข.)

หมายรับสั่งที่ ๙๖๓๒

สำนักพระราชวัง

๓ กันยายน ๒๕๑๕

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ราบำเพ็ญพระราชกุศล ๕๐ วันพระราชทานศพ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ป.จ.,ม.ป.ช.,ม.ว.ม. ที่ศาลาเบญจรงค์ วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม

วันจันทร์ ที่ ๒๐ กันยายน ๒๕๑๕ เวลา ๑๖.๓๐ น. พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ จบ มีพระธรรมเทศนาถ้อยคำ ๑ พระ ๔ รูป สวดกรรมคาถา พระพิธีกรรม สวดพระอภิธรรม

วันอังคาร ที่ ๒๑ กันยายน ๒๕๑๕ เวลา ๑๐.๔๕ น. พระสงฆ์ ๑๐ รูป ที่สวดพระพุทธมนต์ก่อนถวายพระพร และรับพระราชทานเงิน พระสงฆ์อีก ๑๐ รูป สดับปกรณ์ เป็นเสร็จการ

บุญสม/พิมพ์/ [Signature] /ทาน.

วัน	หน้าที่	พนักงานพระราชพิธี
		นำหมวยเวียน เจ้าภาพศพ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล เพื่อทวาม.

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ตามผู้รับรับสั่งโดย

หน้าที่ราชการ

[Signature]
ผู้รับสั่ง

(แบบ ข.)

สำนักพระราชวัง

หมายรับสั่ง

ตุลาคม ๒๕๑๕

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นำเพ็ญพระราชฤกษ์ ๑๐๐ วันพระราชทานศพ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ป.จ., ม.ป.ช., ม.จ.ม. ที่ศาลาบังคมศภาค วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม

วันอังคาร ที่ ๕ พฤศจิกายน ๒๕๑๕ เวลา ๑๖.๓๐ น. พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ จบ มีพระธรรมเทศนาถ้อย ๑ พระ ๕ รูป สวดธรรมคาถา พระพิธีกรรม สวดพระอภิธรรม

วันพุธ ที่ ๑๐ พฤศจิกายน ๒๕๑๕ เวลา ๑๐.๔๕ น. พระสงฆ์ ๑๐ รูป ที่สวดพระพุทธมนต์แต่วันก่อนถวายพรพระ แล้วรับพระราชทานฉัน พระสงฆ์อีก ๑๐ รูป สดับปกรณ์ เป็นเสร็จการ.

วิม.พิมพ์/๒๕.๑๕๑๕/ทาน.

วัน	หน้าที่	พนักงานพระราชพิธี
		นำหมายเวียน เจ้าภาพศพ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล เพื่อทราบ.

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันความเรียบร้อยให้ราบลื่น ถ้าสงสัยให้ถามผู้รับรับสั่งโดย

หน้าทีราชการ

ผู้รับรับสั่ง

(แบบ ก.)

หมายรับสั่งที่ ๙๕๔

สำนักพระราชวัง

๒๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๐

การเปลื้องเครื่องสุก่าศพ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ป.จ.,ม.ป.ช.,
ม.ว.ม. ที่ศาลาปณรศภาค วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม แล้วเชิญบุไฟไปเผา ณ เมรุ
หน้าพลลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

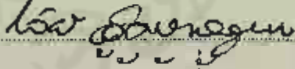
วันอาทิตย์ ที่ ๑๓ มีนาคม ๒๕๖๐ เวลา ๑๘.๐๐ น.

บุญสม/พิมพ์/ /ท่าน.

วัน	หน้าที่ <u>พนักงานพระราชพิธี</u>
	<u>นำหมายเวียน เจ้าภาพศพ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล</u>
	<u>เพื่อทราบ.</u>

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ตามผู้รับรับสั่ง

โดยหน้าที่ราชการ

ผู้รับรับสั่ง

(แบบ ข.)

หมายรับสั่งที่ ๙๕๕

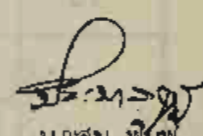
สำนักพระราชวัง

๒๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๐

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ
เสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ป.จ.,ม.ป.ช.,ม.ว.ม.
ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

วันอังคาร ที่ ๑๕ มีนาคม ๒๕๖๐ เวลา ๑๗.๐๐ น. เสด็จพระราชดำเนิน
ขึ้นสู่พลับพลาอิสริยาภรณ์ ทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์ ๑๐ รูปสวดปกรณ์ เสด็จพระราชดำเนินขึ้นเมรุ
พระราชทานเพลิง สมควรแก่เวลาเสด็จพระราชดำเนินกลับ

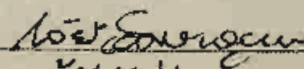
แต่งกายเครื่องแบบครึ่งยศ ไว้ทุกข์.

บุณสม พิเศษ
แทน

วัน	หน้าที่ <u>พนักงานพระราชพิธี</u>
	<u>นำหมายเวียน เจ้าภาพศพ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล</u>
	<u>เพื่อทราบ</u>

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่ง

โดยหน้าที่ราชการ

ผู้รับรับสั่ง

หมายรับสั่งที่ ๔๕๖

(แบบ ก.)
สำนักพระราชวัง

๒๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๐

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ป.จ.,ม.ป.ช.,ม.ว.ม. ที่เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส ดังคณหมายรับสั่งที่แนบมาพร้อมนี้.

บุญสม พิมพ์
ทาน

วัน	หน้าที่ <u>พนักงานพระราชพิธี</u>
	<u>นำหมายเวียน เจ้าภาพศพ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล</u>
	<u>เพื่อทราบ</u>
	<u>เครื่องประภคณเกียรติยศที่พระราชทานมานี้ และเจ้าพนักงาน</u>
	<u>ที่มาปฏิบัติ เจ้าภาพไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายอย่างใดทั้งสิ้น.</u>

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับสั่ง
โดยหน้าที่ราชการ

ผู้รับรับสั่ง

สัจจัตถธรรมกถา

ของ

พระพุทธิวงศมุนี วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม

ถวาย

ในงานพระราชกุศล ๗ วันศพ ม.จ. นิกรเทวัญ เทวกุล

๙ สิงหาคม ๒๕๑๙

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

สจฺเจ อตุเถ จ ชมฺเม จ

อหุ สนฺโต ปตฺติภูตาทิ ฯ

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนาในสัจจัตถธรรมกถา ฉลองพระ-
เดชพระคุณระดับพระปัญญาบารมี โดยสมควรแก่พระราชกุศลราศีทักษิณานุประทานพระ
บรมราชานุเคราะห์ที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ บำเพ็ญพระราชทานศพ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ
เทวกุล ผู้ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันมีศักดิ์และมีสิริขันธ์สูงยิ่ง คือ ปฐมจุล-
จอมเกล้า, มหาปรมาภรณ์ช้างเผือก, และมหาวชิรมงกุฏ อดีตราชเลขาธิการในพระองค์ ใน
วาระที่ครบสัตตมวารที่ต้น พระราชกุศลทักษิณาทานบังจายทั้งปวงนี้ สำเร็จเป็นไปด้วยทรง
พระกรุณาเป็นพิเศษ ด้วยเหตุที่หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล เป็นพระญาติขัตติยราชสกุล
ได้รับราชการสนองพระคุณประเทศชาติ พระศาสนา ในตำแหน่งและหน้าที่ที่สำคัญมาแล้ว
หลายตำแหน่งในกระทรวงการต่างประเทศ และสนองพระเดชพระคุณและพระมหา-
กรุณาธิคุณในตำแหน่งหน้าที่ราชเลขาธิการในพระองค์ ด้วยความซื่อสัตย์สุจริตจงรักภักดี
และความมกน้อยสันโดษเป็นอย่างยิ่ง จนเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยเป็นพิเศษ ทรงยกย่อง
ไว้ในฐานะพระญาติผู้ใหญ่ที่ควรเชื่อฟังได้ในราชการ อันเป็นที่ทราบกันดีในหมู่ข้าราชการ
ในพระราชสำนัก นับเป็นข้าราชการพระราชสำนักที่เป็นทิวฐานุคติแบบอย่างที่ดีด้วย
ท่านหนึ่ง ฯ

ความที่หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล เป็นข้าราชการที่ดีและข้าราชการพระราช-
สำนักที่ควรถือเป็นทิวฐานคติแบบอย่างนั้น เมื่อกล่าวตามประวัติแล้ว หม่อมเจ้านิกรเทวัญ
เทวกุล เป็นพระโอรสในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ อันมี
หม่อมพุก เป็นหม่อมมารดาแล้ว ย่อมเป็นหลักประกันที่แสดงถึงคุณธรรมความดีเป็นพิเศษ
ในเบื้องต้น เพราะอาศัยอุปเพกตบุญตาความดีที่ได้สะสมไว้แล้วในชาติปางก่อน จึงเป็น
ชนกกรรมนำให้บังเกิดในชาติดิยราชสกุลเทวกุล ซึ่งเป็นตระกูลแห่งบัณฑิตสัพบุริสชน เป็น
ผลให้ได้รับอุปถัมภ์กรรมนำให้ ได้ศึกษาเล่าเรียนดีในลำดับต่อมา เมื่อยังเยาว์วัยได้ศึกษา
อักษรสมัยในสำนักพระครูมูย แห่งสำนักวัดสุทัศน์เทพวราราม และได้เข้าเรียนต่อในโรงเรียน
หลวงอันตั้งอยู่ในวัดนั้น ครั้นแล้วได้ไปศึกษาต่อในโรงเรียนราชวิทยาลัย ที่ตั้งอยู่ในอาคาร
สายสวัสดิกรรมย์ คือที่ตั้งโรงเรียนสตรีสายปัญญาในปัจจุบัน ครั้นจบชั้น ๔ ภาษาอังกฤษแล้ว
ได้ไปเข้าศึกษาต่อยังโรงเรียนนายร้อยทหารบก จนจบหลักสูตรของโรงเรียน และออกรับ
ราชการเป็นนักเรียนทำการ นายร้อยประจำกองบังคับการโรงเรียนนายร้อยมัธยม ในปี
พ.ศ. ๒๔๕๗ อันเป็นปีที่มีชันษาเพียง ๑๘ เท่านั้น นับว่าเป็นผู้มีความสามารถเป็นพิเศษ
ในการศึกษาเล่าเรียนวิทยาการเป็นอย่างดี และเมื่อได้ปฏิบัติหน้าที่ราชการอยู่ประมาณ ๒
เดือน ก็ได้มีโอกาสรับทุนเล่าเรียนหลวงออกไปศึกษาวิชาการทหารต่อที่ประเทศรัสเซีย
ครั้นไปถึงประเทศรัสเซียแล้ว กำลังศึกษาภาษารุสเซีย และฝึกฝนภาษาอังกฤษเพิ่มเติม ก็
พอดีต้องประชวรด้วยโรคพระวัชกะพิการ จำเป็นต้องเข้าโรงพยาบาลเพื่อทำการผ่าตัดและ
เฝ้าวยารักษา หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ถึงแม้ไม่สามารถจะเข้าเรียนวิชาการทหารตาม
ความตั้งใจไว้แต่แรกเช่นเดียวกันกับนักเรียนทุนอื่น ๆ ที่เดินทางไปพร้อมกันได้ เพราะเหตุ
แห่งสุขภาพอนามัยดังกล่าว แต่ก็มิได้ปล่อยวันและเวลาให้ล่วงไปโดยเปล่าปราศจากประโยชน์
ในระยะเวลาเวลาที่ต้องรับการเฝ้าวยารักษาสุขภาพอนามัยอยู่นั้นก็ได้พากเพียรพยายามศึกษา
ภาษารุสเซียยิ่งขึ้นด้วยองค์เอง และฝึกฝนภาษาอังกฤษพร้อมกับภาษาฝรั่งเศสจนใช้การได้
เป็นอย่างดี และเมื่อไม่สามารถจะศึกษาวิชาการทหารต่อที่ประเทศรัสเซียจนสำเร็จได้ เพราะ
สุขภาพอนามัยไม่อำนวยให้ได้ พร้อมกับเหตุการณ์มีการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครอง
ในประเทศรัสเซียขึ้นใหม่จากราชาธิปไตยเป็นระบอบสังคมนิยม และนักเรียนจากประเทศไทย

ไม่สามารถจะอยู่ศึกษาเล่าเรียนต่อไปได้ ต้องกลับประเทศไทยเสียในระหว่างกาล หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ถึงแม้จะกลับทันทีพร้อมกับนักเรียนไทยอื่น ๆ ไม่ได้ เพราะสุขภาพอนามัยยังไม่ดีขึ้นพอที่จะกลับได้ ครั้นสุขภาพอนามัยดีขึ้นบ้างพอที่จะกลับได้แล้ว ก็กลับสู่ประเทศไทยทันที และเมื่อได้ทำการรักษาเยียวยาสุขภาพอนามัยต่อทางแพทย์แผนโบราณของไทย จนเป็นผู้มีสุขภาพอนามัยดีพอที่จะรับราชการสนองพระคุณประเทศชาติได้แล้ว เพราะความที่เป็นผู้มีความรู้ภาษาอังกฤษ และภาษาฝรั่งเศสใช้การได้ดีนั่นเอง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ พระบิดา จึงทรงโปรดให้เข้ารับราชการในกระทรวงการต่างประเทศ

หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล อาศัยความเป็นผู้มีความตั้งใจจริง ประกอบกับความเป็นผู้มีความรู้ดี มีความประพฤติปฏิบัติดี มีความซื่อสัตย์สุจริตจงรักภักดีมั่นในอริยาศัย มีความมักน้อยสันโดษเป็นวิถารธรรม มีความยินดีปฏิบัติหน้าที่การงานที่ได้รับมอบหมายด้วยความเอาใจใส่และขยันขันแข็งปรับปรุงให้ดีขึ้นโดยลำดับ โดยมีได้รังเกียจการงานนั้น ๆ ว่าจะเป็นอย่างไร จะสมกับฐานะหรือไม่สมกับฐานะอย่างไร จึงเป็นเหตุให้เป็นผู้มีความสามารถในการงานและได้รับความยกย่องให้เลื่อนตำแหน่งและหน้าที่สูงขึ้นเป็นลำดับ ตั้งแต่เข้ารับราชการผู้น้อย จนถึงตำแหน่งหน้าที่เป็นปลัดกระทรวงการต่างประเทศเป็นที่สุด และเพราะพระอริยาศัยแห่งความเป็นผู้มักน้อยสันโดษรู้จักพอดีของตน พอได้โอกาสก็ขอลาออกจากราชการเพื่อรับบำนาญเลี้ยงชนม์ชีพ ในปลายปี พ.ศ. ๒๔๘๒ เมื่อพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ได้เสด็จนิวัตกลับพระมหานคร ในปลายปี พ.ศ. ๒๔๘๘ หม่อมนิกรเจ้าเทวัญ เทวกุล ก็ได้รับการพิจารณาคัดเลือกให้เป็นราชเลขาธิการในพระองค์ และได้ดำรงอยู่ในตำแหน่งราชเลขาธิการในพระองค์นี้จนตลอดมาในรัชสมัยสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าในปัจจุบันอันเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่งดังกล่าวมาแล้วแต่ต้น แม้จะมีชนมายุครบเกษียรอายุราชการแล้ว ก็ได้รับพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คงรับราชการต่อมาอีก ๕ ปี จึงได้มีโอกาสรับพระบรมราชานุญาตให้พักผ่อนได้ตามอริยาศัย ถึงแม้จะได้มีพระราชประสงค์ให้ได้รับพระมหากรุณาด้วยประการหนึ่งประการใดก็ตาม ก็ขอพระบรมราชานุญาตไม่รับตามอริยาศัย คือความเป็นผู้มักน้อย ถือสันโดษยินดีตามที่ตนควรมีควรได้เท่านั้น ไม่ทะเยอทะยานรู้จักประมาณองค์อยู่เสมอ และรู้จักสถานะแห่งองค์เองเป็นอันดี จึงเป็นผู้ที่

ไม่ใช่จ่ายฟุ่มเฟือย คือใช้จ่ายตามรายได้ที่ตนมีและสามารถหามาได้โดยธรรม เป็นผู้ มีอภัยภัย
อ่อนโยนมีเมตตากรุณา ดูเหมือนไม่เคยโกรธใคร และใครก็ไม่เคยได้โทษจากองค์ท่านจนเสีย
อนาคต ดำรงองค์เป็นสัปบุรุษผู้ชอบความสงบระงับ ถ้อยตามหลักแห่งความเป็นผู้รู้จักเหตุ คือ
ธรรมปฏิบัติความเป็นผู้รู้จักผลคือประโยชน์ที่ตนได้รับ ความเป็นผู้รู้จักตนโดยฐานะที่ตนเป็น
อย่างไรรู้จักประมาณคือความพอดี รู้จักกาลที่จะประกอบกรณียกิจอันเป็นหน้าที่ รู้จักบริษัทคือ
สังคมสมาคมนั้น ๆ ว่าเป็นอย่างไร และความเป็นผู้รู้จักอภัยภัยและความเป็นไปของบุคคลอื่น ๆ
ว่ายิ่งหรือหย่อนด้วยคุณธรรมนำให้เป็นผู้ มีศรัทธาความเชื่อที่ชอบด้วยเหตุผล เป็นผู้ มีหิริและ
โอตตปะระละอาย และเกรงกลัวต่อความชั่วเป็นพหุสูตรเพราะสดับตรับฟังไว้มาก มีวิริยะกล้า
และเพียรพยายามที่จะทำความดีอยู่เสมอ มีสติไม่เผลอแต่ระลึกได้เป็นนิตย์ มีปัญญาความคิด
และความรอบรู้เป็นอันดี จึงเป็นผู้ ที่สามารถระงับและดับความโกรธได้ ซึ่งความเป็นผู้ระงับ
ดับความโกรธนี้ ได้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแสดงว่า เป็นผู้ มีวัตตบพประการหนึ่ง
ในคุณธรรมความเป็นสัปบุรุษ ๗ ประการ คือ ความเป็นผู้เลี้ยงมารดาบิดา ๑ ความเป็นผู้
อ่อนน้อมต่อบุคคลผู้เจริญในสกุล ๑ ความเป็นผู้มีวาจาไพเราะ ๑ ความเป็นผู้ละเว้นจากวาจา
ส่อเสียด ๑ ความเป็นผู้ไม่ตระหนี่รู้จักประมาณการ ๑ ความเป็นผู้มีสัจจะคือความจริงใจ
๑ และความเป็นผู้ระงับความโกรธได้ ๑ รวมเป็นวัตตบพคือหนทางปฏิบัติแห่งสัปบุรุษอีก
๗ ประการ โดยเฉพาะความเป็นผู้ระงับความโกรธได้นั้น ท่านอธิบายไว้ว่า สัปบุรุษนั้น
ต้องเป็นผู้ มีกิริยามรรยาททางกายและวาจาดีในเบื้องต้นเป็นสำคัญ บุคคลผู้ไม่สามารถระงับ
ดับความโกรธได้ ย่อมเป็นผู้เสียกิริยามรรยาททางกายและทางวาจา เมื่อกิริยามรรยาททางกาย
และทางวาจาเสียแล้ว ก็ย่อมเสียถึงความเป็นสัปบุรุษไปด้วยในตัว อันบุคคลผู้สามารถระงับ
ดับความโกรธได้ ถึงแม้ยังไม่พ้นขีดของความโกรธคือยังมีโกรธอยู่ แต่เมื่อโกรธขึ้นแล้ว
สามารถระงับเสียได้โดยเร็วพลัน ประดุจดังบุคคลผู้เห็นโทษแห่งไฟไหม้แล้ว ถึงแม้จะเป็น
เพียงเล็กน้อย ก็มีได้ปล่อยปละละเลย รีบดับไฟนั้นเสียโดยเร็วฉันทใจ ความเป็นสัปบุรุษ
บุคคลก็ควรระงับดับความโกรธที่เกิดขึ้นแล้วฉันทนั้น ๆ อนึ่งกิจการทั้งปวงที่จะพึงจัดพึงทำให้
สำเร็จไปได้ด้วยดี ไม่จำเป็นต้องมีอภัยภัยเหตุแห่งความโกรธเข้าสนับสนุน ก็สามารถทำให้สำเร็จ
ไปได้ เพราะถ้ากระทำไปด้วยเดชแห่งความโกรธแล้ว กิจการนั้น ๆ ย่อมจักเสียไปด้วย สู้

ความไม่โกรธคือระงับความโกรธได้ก่อนแล้วจึงกระทำไปไม่ได้ อีกประการหนึ่ง อันบุคคลที่ถูกความโกรธเข้าครอบงำแล้ว ท่านกล่าวว่าย่อมไม่เห็นอรรถคือประโยชน์และไม่เป็นธรรมคือความจริง บางครั้งบางครั้งก็ย่อมจะเก็บความลับบางสิ่งบางอย่างอันควรเป็นความลับไม่ได้ ดังเช่นภรรยาและสามีที่มีความโกรธต่อกัน ความลับสำคัญอันรู้กันทั้งสองคน ก็เผยออกมาหมดไม่สามารถจะเก็บไว้ได้ ทั้งนี้เพราะจิตใจอันถูกความโกรธครอบงำแล้ว ย่อมไม่เป็นไปเพื่อความสงบระงับอันไม่ให้เกิดเป็นโทษขึ้นได้ เหตุนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงไม่ทรงนับความโกรธว่าเป็นธรรมของสัปบุรุษ แต่ทรงยกความระงับดับความโกรธได้ว่าเป็นธรรมของสัปบุรุษประการหนึ่ง เป็นประการสุดท้ายในวัตตบท ๗ ประการ ฯ

แต่ธรรมอันเป็นยอดของธรรมที่ทำให้บุคคลให้เป็นสัปบุรุษได้อย่างเต็มทีนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกสังขารธรรมคือความจริงใจว่าเป็นยอดของสัปบุรุษธรรม เช่นมีความเป็นผู้รู้จักเหตุรู้จักผลจริงตามความเป็นจริงเป็นต้น และมีความระงับดับความโกรธได้จริงเป็นที่สุด คือต้องเป็นผู้มีความจริงในทุกสิ่งทุกอย่างประการเป็นสำคัญ จริงทั้งกาย จริงทั้งวาจา และจริงทั้งใจ ไม่สักแต่ว่ารู้ ไม่สักแต่ว่ามี แต่เป็นผู้รู้เป็นผู้มีจริง ๆ ด้วย เพราะผู้ใดเป็นผู้มีความจริง ผู้นั้นย่อมเป็นสัปบุรุษแท้ ๆ แต่ความจริงนั้น ต้องเป็นความจริงที่ขอบทั้งประโยชน์และธรรม จึงจักเป็นความจริงของสัปบุรุษแท้ ข้อนี้มีพระพุทธภาษิตที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้เป็นหลักฐาน ดังที่ได้รับพระราชทานนำมาเป็นอุเทศบทนั้น คือ

“สจฺเจ อตุเถ จ ธมฺเม จ อหุ สนฺโต ปตฺติฏฺฐิตา”

แปลความว่า สัปบุรุษทั้งหลายเป็นผู้ดำรงอยู่แล้ว ในสัจจะที่เป็นประโยชน์และเป็นธรรม ดังนั้

อธิบายความตามสุภาษิตคาถานี้โดยย่อว่า สัจจะความจริงที่เป็นประโยชน์นั้น ประโยชน์ที่ท่านหมายถึงความจริงที่เป็นประโยชน์ตนและประโยชน์เพื่อผู้อื่น คือกระทำหรือประพฤติแล้ว ตนเองและบุคคลอื่นได้รับประโยชน์เช่นเดียวกัน อันเป็นประโยชน์ในโลกนี้หรือประโยชน์ในโลกหน้า ตลอดถึงประโยชน์อย่างยิ่งคือพระนิพพาน ฯ ส่วนสัจจะความจริงที่เป็นธรรมนั้น ธรรมที่ท่านหมายถึงคุณงามความดีตรงกันข้ามกับอธรรมคือความไม่งามไม่ดี ที่จะรู้ได้ว่าเป็นธรรมหรืออธรรมนั้น เพราะให้ผลต่างกัน ดังวณະ ประพันธ์พุทธภาษิต

ความว่า “ธรรมและอธรรมให้ผลไม่เหมือนกัน อธรรมย่อมนำไปนรกคือไปสู่ความเดือดร้อน ธรรมย่อมนำไปสู่สุคติคือสวรรค์ที่เกิดความรื่นเริง” ดังนี้ ฯ เมื่อจะยกตัวอย่าง สัจจะ ความจริงที่เป็นประโยชน์และเป็นธรรมแล้ว จะพียงเห็นได้จากสัจจะของพระสารีบุตรเถระ และพระมหาโมคคัลลานเถระ เพราะพระเถระทั้ง ๒ นั้น เมื่อยังเป็นอุปัชฌ์สัทธิวิหาริกและ โกลิตปริพาชกได้กระทำสัจจะสัญญาต่อกันไว้ว่า เราทั้งสอง ใครได้พบโมกขธรรมก่อน จง นำมาบอกแก่กัน ครั้นอุปัชฌ์สัทธิวิหาริกได้พ่องரியสัจจากตาโดยสังเขปจากพระอัสสชิเถระจน เข้าใจแล้ว จึงได้นำอริยสัจจากตานั้นไปบอกแก่โกลิตปริพาชกผู้สหาย จนได้ดวงตาเห็นธรรม คือเข้าใจเช่นเดียวกัน ความดำรงอยู่ในสัจจะสัญญานัดหมายกันในสิ่งที่ เป็นประโยชน์และเป็น ธรรมเช่นนี้ ชื่อว่าสัจจะความจริงที่เป็นประโยชน์และเป็นธรรม เป็นสัจจธรรมของสัปบุรุษ โดยแท้ ฯ สัจจธรรมเช่นนี้มีอยู่ในระหว่างบุคคลใด หมู่ใด คณะใด ประเทศใด ย่อมเป็น ไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข และความเรียบร้อยดีงาม เป็นฐานที่ตั้งแห่งสามัคคีธรรม โดยแท้ เพราะเหตุนี้ สัจจะความจริงที่เป็นประโยชน์และเป็นธรรม จึงเป็นยอดธรรม ของสัปบุรุษ ฯ

อนึ่ง ถึงการปฏิบัติธรรม ที่จะนำไปถึงความสำเร็จได้ดังประสงค์นั้น ก็ต้องอาศัย สัจจธรรมเป็นสำคัญโดยลำดับ ตัวอย่างเช่นเมื่อครั้งสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจะได้ตรัสรู้ พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณนั้น พระองค์ก็ทรงอาศัยสัจจธรรมนี้เป็นหลักตั้งสัจจาธิษฐาน มั่นคงว่า “เลือดเนื้อในกายของเรา จงเหือดแห้งไป คงเหลืออยู่แต่หนึ่ง เอ็น กระดูก ก็ ตามที่เกิด ถ้าหากคุณพิเศษอันใด ที่จะพียงได้ด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษ ด้วยความพากเพียร ของบุรุษ ด้วยความบากบั่นของบุรุษ เรายังไม่ได้บรรลุคุณพิเศษอันล้ำเลิศอันนั้นแล้ว จะ ไม่งดความเพียร คลายบัลลังก์นั่งสมาธิชดอยู่อย่างนี้” ดังนี้ ฯ แท้จริง ในกาลครั้งนั้น ความ เมื่อยขบอันเท่ากับเป็นมารมาราวิพระองค์ด้วยประการต่าง ๆ จนถึงกับสดุ้งที่เรียกว่าสดุ้งมาร แต่พระองค์มิได้ทรงท้อถอยและมีได้ทรงปราศรัยต่อความตั้งพระทัยนั้น กลับได้ขยี้ขำนะเป็น พระผู้พิชิตมาร นำให้พระองค์ได้ตรัสรู้ของจริงทั้ง ๔ ประการ ได้ว่าทุกขมีจริง สมุหทัยคือ ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์จริง นิโรธความดับตัณหาได้เป็นความดับทุกข์ได้จริง และมรรค ข้อปฏิบัติที่ถูกต้องมีความเห็นชอบเป็นต้น และมีความตั้งใจชอบเป็นที่สุด เป็นข้อปฏิบัติให้

ถึงความดับต้นหาได้จริง ความรู้จักของจริงทั้ง ๔ ประการนี้เรียกว่ารู้หรือวิจัยัจฉิ นับเป็นความสำเร็จเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ด้วยทรงอาศัยสังขธรรมเป็นสำคัญเหตุนี้ เมื่อพระองค์ได้ตรัสรู้แล้ว จึงได้ตรัสประกาศสังขธรรมโดยประการต่างๆ เป็นต้นว่า “วาจาจริงแลเป็นวาจาอันไม่ตาย” หรือว่า “คำจริงแล เป็นของมีรสชาติกว่ารสทั้งหลาย” ดังนี้ ฯ ในสังขธรรมภาสิตหลังนี้ มีอธิบายว่า บรรดารสทั้งหลาย ย่อมอร่อยเฉพาะกาล เฉพาะบุคคล และเฉพาะกาลอันควรบริโภค เมื่อล่วงกาลผิดบุคคล และเลยกาลบริโภคแล้ว ความอร่อยย่อมหายไป แต่รสคือคำจริง ย่อมอร่อยทุกกาลเวลา ทุกบุคคล และทุกขณะที่บริโภค เพราะบุคคลทุกคน คงไม่มีใครต้องการได้ยินได้ฟังถ้อยคำที่ไม่จริง คือใครพูดไม่จริง ย่อมไม่ไว้น้ำใจเชื่อใจด้วยประการทั้งปวง แต่ถ้าใครพูดจริง ย่อมเป็นที่นิยมเชื่อถือไว้วางใจได้ ฯ เหตุนี้สังขธรรมจึงเป็นยอดของสัพปุริสธรรม คือธรรมอันทำบุคคลธรรมดาสามัญให้เป็นสัพบุรุษได้แก่บุคคลใดเป็นผู้คนมีความจริงอยู่ในตน บุคคลนั้นย่อมเป็นสัพบุรุษโดยแท้แล ฯ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล เป็นผู้มีสังขธรรมคือความเป็นคนจริง เช่นตั้งใจศึกษาจริง ตั้งใจรับราชการจริง ตั้งใจเป็นผู้รู้จักพอคือเป็นผู้มีความมักน้อยสันโดษจริง เป็นต้น เหตุนี้จึงความแก่ความเป็นสัพบุรุษบุคคลโดยแท้ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

พระราชกุศลบุญราศีทักษิณานุประทานพระบรมราชานุเคราะห์ ที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บำเพ็ญพระราชทานแก่ศพ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล อดีตราชเลขาธิการในพระองค์เป็นต้น ตั้งแต่ต้นจนถึงวาระนี้ เป็นพระราชกุศลราศีทักษิณาทานอันตั้งอยู่ดีแล้วในสงฆ์ ขอจงเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่อกุลเพื่อความสุข โดยสมควรแก่คติวิสัยในสัมปรายภพโดยฐานะนิยมแห่งหม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล นั้นทุกประการ ฯ

ในอวสานแห่งพระธรรมเทศานี้ พระสงฆ์ฐานานุกรมและเปรียญจำนวนจตุร-วรรคจักได้รับพระราชทานสวดพระคาถาธรรมบรยายโดยสรภัญญ์พิธี เพื่อเพิ่มเติมเสริมพระราชกุศลบุญราศีทักษิณาทานให้ภิญโญยิ่งขึ้นไป ณ กาลบัดนี้ ฯ ขอถวายพระพร ฯ

พระธรรมเทศนาเรื่อง พุทธอุทานกถา

พระเทพปัญญากวี

ถวายในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลบุญญาสมวารพระราชทาน

ศพหม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล

๒๐ กันยายน ๒๕๑๙

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺทสฺส ฯ

ยथा หเว ปาตุกฺวณฺติ ชมฺมา

อาตาปีโน ฉายโต พฺรหฺมณฺสฺส

อถสฺส กงฺขา วปฺยมฺติ สพฺพา

ยโต ชยํ ปจฺจยानํ อเวทิตี ฯ

บัดนี้จ้กัรับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนา ในพุทธอุทานกถาฉลอง
พระเดชพระคุณพระดับพระปัญญาบารมีโดยสมควรแก่พระราชกุศลราศีทักษิณานุประทานกิจ
ซึ่งสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ บำเพ็ญพระราชทาน
หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ในวาระถึงชีพิตักษัยล่วงมาครบ ๕๐ วัน ด้วยอำนาจพระมหา
กรุณาธิคุณ พระราชกุศลอันนี้ย่อมเป็นพระบรมราชานุเคราะห์ให้เกิดปีติปราโมทย์อย่างยิ่ง
แก่โอรสธิดาและพระประยูรญาติ ทั้งเป็นเกียรติยศอันสูงส่งแก่ท่านผู้ล่วงลับไป หม่อมเจ้า-
นิกรเทวัญ เทวกุล ผู้ถึงชีพิตักษัยนั้นทรงสมภพมาในราชสกุล โดยเป็นพระโอรสในสมเด็จพระ
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการและหม่อมพุก ทรงได้รับการศึกษาสมควร
แก่วัยเบื้องต้นตามสมัยโดยลำดับมาจนจบหลักสูตรนักเรียนนายร้อยทหารบก และออกรับ
ราชการตั้งแต่ชั้นซาเพียง ๑๘ แต่เพราะยังทรงอยู่ในวัยที่ควรศึกษาต่ออีก เมื่อได้มีโอกาสรับ
ทุนเล่าเรียนของรัฐบาล ก็ได้เสด็จไปศึกษาต่อที่ประเทศรัสเซียในสมัยยังปกครองด้วยระบอบ
สมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่เมื่อเสด็จไปถึงประเทศนั้นแล้ว กำลังศึกษาภาษาเตรียมองค์ที่เข้า
ศึกษาโรงเรียนนายทหาร ก็บังเอิญให้ประชวรพระวิภะพิการต้องเข้าผ่าตัดในโรงพยาบาล
ซึ่งระยะต่อมาไม่ช้าก็บังเกิดการปฏิวัติการปกครองจากระบบเดิมมาปกครองด้วยระบอบสังคมน

นิยมในประเทศนั้น เป็นอุปสรรคไม่สามารถจะทรงศึกษาต่อได้ ต้องเสด็จกลับมารับราชการ
สนองพระเดชพระคุณพระมหากษัตริย์ประเทศชาติ ในกระทรวงการต่างประเทศตามพระ-
ประสงค์ของพระบิดา.

เพราะทรงศึกษาวิชาการมาพอสมควรและทรงประกอบด้วยคุณสมบัติคืออุสาหะ
วิริยะภาพในภาระหน้าที่มีความสุจริตต่อหน้าที่ราชการ มีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์
ทั้งทรงมีไหวพริบปฏิภาณในเมื่อเกิดเหตุการณ์เฉพาะหน้าสามารถบริหารจัดการโดยเรียบ
ร้อย เป็นเหตุให้ทรงเจริญรุ่งเรืองในราชการโดยลำดับ ตั้งแต่ชั้นผู้น้อยที่ไม่มีความสำคัญจน
ถึงตำแหน่งสูงสุดของข้าราชการประจำคือปลัดกระทรวงการต่างประเทศ ซึ่งผู้เข้ารับตำแหน่ง
นี้ต้องเป็นคนสำคัญมีไหวพริบปฏิภาณด้วยสติปัญญาสูง เพราะเป็นตำแหน่งกุญแจที่จะทำให้
ประเทศชาติอยู่รอดหรือไม่ตำแหน่งหนึ่ง ซึ่งก็ปรากฏว่าท่านทรงบริหารมาได้ด้วยดีจะเป็น
เพราะเหตุใดก็ตาม ได้ทรงลาออกจากราชการไประยะหนึ่ง ต่อมาเมื่อสมเด็จพระปรเมนทร-
มหาอาณันทมหิตล ได้เสด็จนิวัตพระนครในปลายปี พ.ศ. ๒๔๘๘ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล
ได้รับการพิจารณาคัดเลือกให้เข้ารับตำแหน่งราชเลขาธิการในพระองค์ ทรงดำรงตำแหน่งนี้
ตลอดมาจนกระทั่งถึงรัชสมัยสมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าปัจจุบันนี้ แม้จะมีชนมายุ
ครบเกษียณอายุราชการแล้วก็ยังได้พระมหากฤษฎาโปรดเกล้าฯ ให้รับราชการต่อมาอีกถึง ๕ ปี
จึงมีโอกาสดำรงพระราชนิพนธ์พระบรมราชานุญาตให้ออกได้ตามอัธยาศัย นี้แสดงว่าทรงปฏิบัติ
ราชการเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง ข้อนี้มีหลักฐานยืนยันต่อไปคือการได้รับพระ
ราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันมีศักดิ์และเกียรติอันสูงยิ่งปฐมจุลจอมเกล้า, มหาปรมาภรณ์
ช้างเผือก, และมหาวชิรมงกุฏ, นับว่ามีเกียรติศักดิ์ชั้นเยี่ยมองค์หนึ่งทั้งที่เป็นอย่างนี้หน้าที่จะ
แสดงองค์ให้ปรากฏโด่งดังในสังคม แต่เพราะทรงโปรดความมักน้อยสันโดษ แสวงหาความ
สงบ จึงไม่ใคร่จะปรากฏในสมาคมใหญ่ ประกอบทั้งหลังจากออกจากราชการแล้วมีโรคาพาธ
เบียดเบียนประชวรกระเสาะกระแสะบ่อย ๆ ในที่สุดได้ถึงชีพิตักษัยโดยอาการอันสงบ เมื่อต้น
เดือนสิงหาคมนี้ นับชนมายุได้ ๘๐ พรรษา ซึ่งนับว่าทรงชราแล้ว ชนมายุเสมอด้วยองค์
สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่พระองค์ตรัสว่า พระสรีระของพระองค์ชราภาพแล้วเหมือน
เกวียนที่เก่าคร่ำคร่าชำรุดหนักจนต้องซ่อมด้วยไม้ไผ่

ความแก่ ความเจ็บไข้ ความตาย ย่อมมีไว้ต้อนรับแก่ทุกชีวิตที่เกิดมา กล่าวคือ
เมื่อมีชีวิตเกิดขึ้นตั้งแต่วันแรก สุดแล้วจะเป็นคนสำคัญอันดับไหนตลอดถึงสัตว์ดิรัจฉาน ก็
ต้องเดินไปตามหนทางของความแก่ความเจ็บเรื่อยไปจนกว่าจะตาย แต่คนเราก็มักยังรักความเกิด
หวงชีวิต เพราะระยะทางความเกิดไปสู่ความตายเราเข้าใจว่าอยู่ห่างกันมากเป็นระยะยาวนาน
แม้จะรู้กันว่ามีอันจะต้องตายภายในร้อยปีแต่เนิ่นกันเสียว่าวันนั้นยังไม่มาถึง จึงพอใจที่จะติด
อยู่กับความสนุกสนานในสิ่งปัจจุบัน พยายามลืมนความจริงที่ว่าเราตายกันได้ทุกวัยและไม่มี
กำหนดหมายว่าใครจะตายเมื่อไร อย่างที่ท้าวว่า เมามักลืมนตาย เมากายลืมนแก่ คือเมื่ออยู่
ในปฐมวัยก็อ้อมอกอ้อมใจในความสมบูรณ์แข็งแรงของร่างกาย ความสวยความงามเปล่งปลั่งของ
รูปโฉม ความไม่เจ็บไข้ มีความทะเยอทะยานมุ่งหวังความรุ่งเรืองในอนาคตทุกอย่างสนุก ทุก
อย่างอรร้อย ถือเอาความเสพสุขเป็นกำไรแห่งชีวิต ความคิดอย่างนี้ ทางพระพุทธศาสนาถือ
ว่าเป็นความเมาชนิดหนึ่ง นับเนื่องในความประมาท, ถ้าปัจจุบันกำลังอยู่ในมัชฌิมวัย มัก
จะคิดทำหลังคามุงทู่คือไปเที่ยวยึดถือไปเสียหมดทั้งบ้านทั้งเมืองว่า คนนั้นก็เพื่อนของเรา สิ่ง
นั้นก็สมบัติของเรา กิจนั้นก็เป็นการของเรา เราจะต้องบริหารต้องช่วยเหลือ โน้มน้ำก็
ลูก น้ำก็หลาน น้ำก็เพื่อนร่วมงาน เสร็จแล้วก็ได้แต่ความกลุ้มใจ เพราะเอาจริงเข้าก็ช่วยอะไร
ไม่ได้มากนัก, ถ้าปัจจุบันอยู่ในปัจฉิมวัยมักหมดหวังในอนาคตที่มีอยู่สั้นทอดถอนถึงอดีตที่ผ่านมา
มาแล้วแต่เรื่องหนหลังให้หลานฟัง ถือแต่ความเห็นของตนว่าทำถูก ความคิดเห็นของคนรุ่น
หลังผิด ซึ่งไม่มีใครตาม คิดขึ้นมาทีหลังหงุดหงิดใจทำให้บ่นเพ้อปากเบี่ยงปากแฉะ ทั้งนี้เพราะ
ยึดมั่นติดอยู่กับเรื่องปัจจุบัน สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยาม ทรงพระนิพนธ์ตามนัยพุทธวจนะ
ว่า นศุเถติ โลกสุมี ยํ อุปาทิขมานํ อนวชฺชํ อสฺส สิ่งใดที่เข้าไปยึดถือไว้แล้วจะ
ไม่มีโทษ ย่อมไม่มีในโลก อธิบายว่า เมื่อมีการยึดถือว่าเป็นของเราในสิ่งใดสิ่งหนึ่งในฐานะ
ใดก็ตามก็ต้องได้รับทุกข์รับภัยรับโทษจากสิ่งนั้น เพราะเมื่อเรามุ่งหมายว่าสิ่งนี้แต่กลับไปเป็น
เสียอย่างนั้น เป็นเหตุให้ผิดหวังครั้งแล้วครั้งเล่า นี้ก็เพราะสิ่งทั้งปวงที่มีใจครองหรือไม่ก็ตาม
ล้วนแต่มีสภาพเป็นอนิจจัง อุปฺปชฺชุนฺติ นิรุชฺชุนฺติ ย่อมเกิดขึ้นย่อมดับไป เอวํ หุตฺวา
อภาวโต เพราะมีแล้วเป็นแล้วกลับไม่มีไม่เป็น เอเต ชมฺมา อนิจฺจา ตาวกาสิกตาทีโต
เพราะเป็นของมีอยู่ชั่วคราวสิ่งเหล่านั้นจึงเป็นของไม่เที่ยง เป็นสภาพธรรมที่ในชีวิตคนเรา

ต้องประสพความไม่เที่ยงคือ ความเกิดดับอยู่ตลอดเวลา หายใจเข้าก็เป็นการเกิดเพราะเป็น การปรุงแต่งสร้างสรร หายใจออกก็เป็นความดับเพราะเป็นความหมดสิ้น ถ้าเห็นว่าการคิดอย่างนี้ ละเอียดเกินไปก็พึงคิดง่าย ๆ เกี่ยวกับเรื่องที่เราได้เห็น เช่น สักขีพะยานคือ หม่อมเจ้านิกร- เทวัญ ได้ทรงอุปติมาในราชสกุล เป็นพระโอรสในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ฯ เสนาบดี ที่ทรงบุญหนักศักดิ์เลิศในสมัยบ้านเมืองปกครองด้วยระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ทรงได้ รับความอุปถัมภ์มาเป็นอย่างดีสมควรแก่อิสริยยศ สมบูรณ์ด้วยเครื่องอุปโภคบริโภคคนโน้นก็ สนใจคนนี้ก็เอาใจใส่คนสนับสนุนมีอยู่รอบข้างก็ยังประสพความผิดหวังหลาย ๆ อย่างแม้แต่ การศึกษาเมื่อพระบิดาสิ้นพระชนม์ ความไม่เที่ยงก็ชัดขึ้น ลาภผลที่เคยหลังไหลก็ขาดสาย คนที่เคยขนบอบก็กลายเป็นอย่างอื่น คนที่เคยสนใจก็ค่อย ๆ หมดไปและบ้างก็กลายเป็นคน ไม่รู้จักกัน วังที่เคยสำนักก็ต้องเปลี่ยนแปลงไปตามสถานการณ์ แต่เมื่อทรงเจริญในราชการ สิ่งต่าง ๆ ก็ค่อย ๆ เปลี่ยนในทางเจริญเมื่อบ้านเมืองเปลี่ยนการปกครองจากสมบูรณาญาสิทธิ- ราชย์ ท่านก็ทรงประสพความยุ่งยากที่ไม่น่าปรารถนาอีก แต่เมื่อทรงอาศัยเหตุคือวิชาการ และความสามารถประกอบด้วยคุณสมบัติประการต่าง ๆ ก็ได้ทรงพยุงฐานะให้กระเตื้องขึ้น ค่อย ๆ บริบูรณ์ดำรงเกียรติศักดิ์ของราชสกุลให้ยิ่งยงได้อีก เมื่อทรงออกจากราชการแล้วสิ่ง ต่าง ๆ ก็กลับปรากฏในทางไม่น่าปรารถนาอีก และยิ่งมากขึ้นเมื่อทรงชราภาพ ทั้งถูกพยาธิ ล้อมกรอบ วรกายก็ทรุดโทรมจนกระทั่งแตกดับในที่สุด นี่คือการเกิดขึ้นและความดับไปซึ่ง ปรากฏในชีวิตหนึ่งซึ่งแม้จะมีบุพพกตบุญญาตาและกุศลชั้นในบ้างก็มาอุปถัมภ์ ทุกชีวิต มีสภาพเช่นนี้เสมอหน้ากันจะต่างกันก็แต่รายละเอียด เช่นเดียวกับคนทุกคนต้องบริโภค อาหารและมีการขับถ่ายแต่มีรายละเอียดต่างกันนั้นเป็น ธรรมชาติของสังขารชั้นอื่นเป็นอยู่ได้ เพราะปัจจัย สิ้นเหตุปัจจัยแล้วก็เป็นอย่างอื่นไม่ได้หรือต้องแปรเป็นอย่างอื่น คนผู้ไม่มีสติก็ต้อง ทอดถอนถึงความรู้งเรื่องในหนหลัง ต่อมิสติจึงจะกำหนดเห็นเป็นอนิจจังไม่เที่ยงถาวรแปรไป เวลาที่จะสงบจิตลงได้ไม่ต้องชบหน้าคร่ำครวญว่าเหตุไฉนจึงมากลับกลายเป็นอย่างนี้ ไปเสีย เล่า สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าปรารภความขาดแห่งผลและความสิ้นแห่งเหตุ เปล่งพระ อุทานเป็นคาถาว่า ยथा หเว ปาตุกานฺตฺติ ธมฺมา ตังนึเปเนตฺถึ ตามที่อัญเชิญมาเป็น จุณณียบท แปลความว่าเมื่อใดธรรมทั้งหลายมาปรากฏแก่พราหมณ์ผู้เพียรพินิจอยู่ เมื่อนั้น

ความสงสัยของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไปเพราะมารู้จักซึ่งความสิ้นไปแห่งปัจจัยทั้งหลาย อธิบาย
ว่า สังขารนี้ย่อมเกิดขึ้นและตั้งอยู่เพราะเหตุผู้แต่ขึ้นที่ท่านเรียกว่ากรรม และยังต้องอาศัย
ปัจจัยปัจจุบันอุปถัมภ์เป็นต้นว่าอาหารและอากาศ เหตุปัจจัยยังงังสืบต่ออยู่เพียงใด สังขาร
ก็งังเป็นไปอยู่เพียงนั้น เปรียบเหมือนนาฬิกาอันเดินได้ด้วยลาน ลานยังมีอยู่เพียงใดก็งัง
เดินอยู่เพียงนั้น มีเข็มหันชี้บอกเวลาเช้า เช้าแล้วก็เที่ยง เที่ยงแล้วก็ค่ำ ค่ำแล้วก็เที่ยง
คืน แล้วก็วันมาหาเช้าใหม่ ลานขยายเต็มที่หมดกำลังแล้วก็หยุด ถ้าลานขาดเสียในระหว่าง
หรือตัวจักรติดขัดก็หยุดเร็วเข้า และเวลาที่ยังเดินอยู่นั้นจะเที่ยงต่อเวลาหรือไม่ก็สุดแล้วแต่
เครื่องจักร ฉนั้นใด สังขารก็เป็นฉนั้นนั้น เมื่อเหตุยังมีอยู่ก็เป็นไปได้ ผ่านวัยทั้งสาม เมื่อ
เหตุสิ้นก็พลอยสิ้นไปตามถึงซึ่งความหยุด ถ้ามีภยันตรายในระหว่างตอนใดตอนหนึ่งก็จะ
สิ้นเสียก่อนยังไม่ทันผ่านวัยครบทั้งสาม ถึงแม้ยังดำรงชีวิตอยู่ จะยังเป็นไปสะดวกกล่าวคือ
ยังมีสุขสบายห่างจากโรคหรือจะเป็นไปติดขัดมักเจ็บไข้ได้ทุกข์ได้ ก็ยอมเป็นตามอำนาจแห่ง
เหตุ ขณะที่เป็นไปอยู่ก็เปลี่ยนแปลงไปตามเหตุภายในคือ กุศลมูลหรืออกุศลมูลและกรรม
อันเป็นเครื่องจำแนกสังขารให้เป็นต่าง ๆ กัน ถ้ามีอริยาสัยประกอบด้วยอกุศลมูล โสภะ โทสะ
โมหะ เป็นเจ้าเรือน อกุศลมูลนั้นย่อมพาให้ประพฤติกุจริตด้วยกายด้วยวาจาและหาเลี้ยงชีพ
ในทางที่ผิด ได้เสวยผลล้วนแต่เป็นความเสื่อมทราม ถ้ามีอริยาสัยประกอบด้วยกุศลมูล อโลภะ
อโทสะ อโมหะ เป็นเจ้าเรือน กุศลมูลนั้นย่อมพาให้ประพฤตिसุจริตด้วยกายด้วยวาจา หา
เลี้ยงชีพในทางที่ชอบ ได้เสวยผลล้วนแต่เป็นความเจริญ แม้ปัจจัยภายนอกก็งังเป็นเหตุ
เปลี่ยนแปลงด้วยเหมือนกัน มีสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ เช่นกาละเทศะเป็นต้น สังขารอันเป็นที่
นิยมว่าดีในกาลบางครั้งกลับกลายเป็นของเลวในกาลอื่น สังขารเป็นที่นิยมกันว่าดีในภูมิ
ประเทศหนึ่งกลายเป็นของเลวในภูมิประเทศอื่น เปลี่ยนขึ้นลงตามกาละเทศะฉนั้น ส่วนความ
แปรไปตามอำนาจกรรมคือ ชรา พยาธิ มรณะ นั้น เป็นของแน่นอนอยู่แล้ว เมื่อคน
เรายังไม่เข้าใจชัดด้วยปัญญาอันสติกำกับก็จะจับเอาความเกิดความดับของสังขารไปสันนิษฐาน
ไปต่าง ๆ มักจะหลงในความประณีตดีงามหรือความเลวทรามของสังขารทั้งหลายแล้วประพฤติ
ในทางที่ผิดเช่นคบคนทุจริตก็ได้รับความเจริญอยู่ ทำให้สำคัญคิดไปว่า การทำทุจริตไม่มี
ผลร้ายก็มี ครั้นเข้าใจความเกิดดับและความแปรไปของสังขารว่าเป็นเพราะเหตุปัจจัยภายใน

และปัจจัยภายนอกเช่นนั้นแล้ว แม้ไม่เข้าใจถึงขนาดวิมุตติหลุดพ้นเป็นสมุจเฉท ก็อาจเพียงพอให้หมดความสนเท่ห์ นำความประพฤติของตนให้ถูกทางสมควรแก่ความเกิดมาเป็นมนุษย์ พบพระพุทธศาสนาในพระอุทานคาถาที่อัญชิยมานี้แสดงว่า เมื่อได้รู้แจ้งถึงความสิ้นไปของเหตุปัจจัยทั้งหลายแล้วก็หมดความสงสัยในกองสังขาร แต่จะรู้แจ้งได้นั้นต้องเห็นเหตุผลประจักษ์ตามปฏิจจนสมุปบาทหรืออริยสัจ อันจะเห็นเหตุผลสืบเนื่องกันเป็นลูกโซ่ให้เกิดผลคืออรรถภาพ เมื่อใครมีญาณรู้แจ้งแล้วย่อมหมดความสงสัย ผู้หมดความสงสัยย่อมหมดสิ้นกิเลสอวิชชา ตัณหาอุปาทาน ซึ่งโลภะ โทสะ โมหะ ก็พลอยสิ้นตามไปด้วย ผู้ปฏิบัติธรรมมาพิจารณาตามพระอรหันต์จนเห็นความเกิดความดับของสังขารกระทั่งบรรเทาภิเลสต่าง ๆ ให้สงบระงับลงไป แม้ชั่วขณะหนึ่งก็ยังเป็นการดี พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญไว้ว่า โย จ วสุสสตี ชิวเอปสฺสึ อุกฺขพฺพโย, เอกาหิ ชิวตี เสโยโย ปสฺสโต อุกฺขพฺพโย. คนผู้ไม่เห็นความเกิดและความดับแม้จะมีอายุยืนถึงร้อยปีก็ไม่ประเสริฐอะไร, แต่คนผู้เห็นความเกิดและความดับ ถึงจะมีชีวิตเพียงวันเดียวก็ยังประเสริฐกว่า ดังนี้ อธิบายว่า ความรู้หลักความจริงแห่งความเกิดและความดับ เป็นเบื้องต้นแห่งปัญญาทั้งหลายทุกศาสตร์ทุกสาขา คนผู้ไม่รู้ว่าทรัพย์สมบัติเกิดขึ้นได้อย่างไร หรือว่าอะไรเป็นเหตุแห่งความสูญสิ้นทรัพย์สมบัติ เขาจะบริหารกิจการเกี่ยวกับทรัพย์สมบัติไม่ได้ ชวนาชาวสวนจะปลูกต้นไม้จนได้รับผลจากต้นไม้ นั้นได้ ก็ต้องรู้ความเกิดดับแห่งต้นไม้ นั้นตามภูมิปัญญา แพทย์จะรักษาโรคให้หายได้ป้องกันโรคได้ก็เพราะรู้เหตุเกิดหรือสมุฏฐานและความดับสิ้นของโรค คนผู้รู้เหตุรู้ผลรู้ความเกิดและความดับชื่อว่าผู้มีปัญญา คนมีปัญญาอยู่ในที่ใด ในเวลาไหน กำลังทำอะไรย่อมมีความคิดอันสว่างไม่ติดขัดต่อเหตุการณ์เหมือนเปิดของที่ปิด หงายของที่คว่ำ ตามประทีปไว้ในที่มืดส่วนคนที่ขาดปัญญาทำให้มืดมนดังคนตาบอดไม่สามารถจะเปรียบเทียบเหตุผลในอดีตกับเหตุการณ์ในปัจจุบันไม่สามารถจะคาดการณ์ในอนาคตได้ คนเช่นนั้นแม้มีชีวิตอยู่ถึงร้อยปีก็อยู่กับความไม่รู้อยู่กับทุกข์อยู่กับความวิบัติช่วยตนเองไม่ได้ ไม่รู้ว่าอันตรายจะมาจากไหนไม่มีทางหนีที่ไล่ ถ้าเขาได้มีปัญญาเป็นพิเศษสักวันเหมือนคนตาบอดมาร้อยปีกลับได้มีตาสักวัน วันนั้นเป็นวันประเสริฐที่จะทำที่พึ่งตลอดชีวิตให้แก่เขาหรืออาจเป็นที่พึ่งได้ตลอดกัลป์าวสาน

ปญฺญาชวชิวตมาหุ เสฏฺฐิ^๑ นักปราชญ์กล่าวว่าชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญาเป็นชีวิตที่ประเสริฐที่สุดดังนี้.

หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ทวกรกล่าวได้ว่าทรงดำรงชนมชีพด้วยปัญญา เพราะ
ได้ทรงศึกษาศิลปวิทยาма ทรงประคับประคองวรกายให้มีชนมายุยืนนานพอสมควรทั้งที่มีโรค
ประจำมาแต่ปฐมวัย ทรงทราบความเกิดดับแห่งสิ่งต่าง ๆ ตามกฎของวิทยาศาสตร์และตามกฎ
แห่งธรรม ทรงทนได้ต่อความแปรปรวนวิบัติของสังขารที่ท่านเข้าไปยึดถือไว้นั้นไม่หวั่นไหว
จนเกิดทุกข์โทมนัสจนเกิดเหตุ อนึ่งอันใดเป็นเหตุปัจจัยแห่งความสุขความเจริญแห่งองค์ท่าน
แก่ราชสกุล แก่ประเทศชาติศาสนาพระมหากษัตริย์ ก็ได้ทรงชวน ขวายสร้างสรรด้วย
อุตสาหะวิริยะอันแรงกล้า อันใดเป็นเหตุแห่งความเสื่อมเสียหายน้อยหรือมาก ที่เคยกระทำ
ก็ละเว้น ทรงป้องกันกำจัดเสียมิให้บังเกิด จึงได้ทรงปฏิบัติกรณียะให้เป็นประโยชน์สนอง
พระเดชพระคุณพระมหากษัตริย์พร้อมทั้งประเทศชาติมาตั้งแต่ปฐมวัยทั้งในต่างประเทศและ
ภายในประเทศ ในทางธรรมปฏิบัติก็ทรงละเว้นจากบาปกรรมกุศลดำรงอยู่ในธรรมสุจริต
ครองชีวิตด้วยความสันโดษ ทรงข่มพระทัยไม่ลุ่มอำนาจกองกิเลสบาปธรรมเป็นชีวิตที่บริสุทธิ์
อันมีสุคติโลกสวรรค์เป็นเบื้องหน้า ขออำนาจพระราชกุศลทักษิณานุประทานที่ทรงบำเพ็ญ
พระทานอุทิศทั้งปวงนี้จึงสำเร็จเป็นผลอันมโหฬาร ก่อให้เกิดความสุขเกษมศานต์แก่หม่อมเจ้า
นิกรเทวัญ เทวกุล โดยสมควรแก่ฐานนิยมสมพระราชประสงค์จงทุกประการ ในอวสาน
แห่งเทศานี้ พระสงฆ์ ๔ รูป จัดสวดพระธรรมคาถาโดยสรภัญญวิธีเพิ่มพูนอุปมาทธรรม
แก่สมาคมนี้สืบต่อไป.

รับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนาในพุทธอุทยานคาถา ยุติลงด้วยเวลา เื่อ
ก็มีด้วยประการฉะนี้.

ปัญญาชีวิตกตา

พระธรรมปัญญาจารย์ วัดโสมนัสวิหาร

ถวาย

ในงานพระราชกุศล ๑๐๐ วัน ศพ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล
๙ พฤศจิกายน ๒๕๑๙

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส ฯ

ปัญญาชีวิตกตา เสฏฐินฺดี ฯ

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนาในปัญญาชีวิตกตา จลองค์
เดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมีอนุรูปแก่พระราชกุศลราศีทักษิณานุประทาน พระบรม-
ราชานุเคราะห์ที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ นำเพ็ญพระราชทานศพหม่อมเจ้านิกรเทวัญ
เทวกุล ในสวดมาวาร นับแต่กาลถึงแก่อสัญกรรมมาบรรจบครบร้อยวัน ด้วยอำนาจพระมหา
กรุณาธิคุณ พระสังกตธรรม ที่มีในพระราชหฤทัยแผ่ไปในพระบรมวงศานุวงศ์ เสวกา-
มาตย์ข้าราชการและอาณาประชาราษฎร์ทั้งปวง ทั้งที่ผู้นั้นยังมีชีวิตอยู่และที่ล่วงลับไปแล้ว
ตามฐานานุรูปแห่งบุคคลนั้น ๆ เป็นประจำพระราชอัธยาศัยเนื่องนิത്യ โดยเฉพาะหม่อมเจ้า
นิกรเทวัญ เทวกุล เป็นอดีตข้าราชการผู้ใหญ่ ในกระทรวงการต่างประเทศ เป็นอดีตราช
เลขาธิการในพระองค์ และเป็นพระประยูรญาติขัตติยราชสกุล ทั้งได้รับพระราชทานเครื่อง
ราชอิสริยาภรณ์อันมีศักดิ์และมีสิทธิ์สูงยิ่ง คือ ปฐมจุลจอมเกล้า, มหาปรมาภรณ์ช้างเผือก,
และมหาวิริยมงกุฎ จึงได้ทรงพระกรุณาเป็นพิเศษ.

หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล อุบัติในราชสกุล เทวกุล ก็โดยอาศัยอุปเพกตปัญญาตา
คือบุญที่ได้ทำไว้แต่ปางก่อนเมื่อเจริญวัย ก็ได้ศึกษาเล่าเรียนความรู้ ตั้งแต่เบื้องต้นอักษรสมัย
มาโดยลำดับ จนเข้าศึกษาในโรงเรียนนายร้อยทหารบก จบหลักสูตรแล้วออกรับราชการ
เป็นนักเรียนทำการนายร้อย ประจำกองบังคับการโรงเรียนนายร้อยมัธยมเมื่อชั้นชายังน้อย

เพียง ๑๘ เท่านั้น เพราะเป็นผู้สามารถเป็นพิเศษ ปฏิบัติราชการได้เพียงเวลาน้อย ก็ได้มีโอกาสรับทุนเล่าเรียนหลวงออกไปศึกษาวิชาการทหารต่อ ณ ต่างประเทศ แต่เนื่องด้วยสุขภาพไม่อำนวย จึงไม่ได้ศึกษาวิชาทหารตามประสงค์ แต่ก็พยายามศึกษาภาษาต่างประเทศ เช่น ภาษารัสเซีย ภาษาอังกฤษ ภาษาฝรั่งเศส จนใช้การได้ และกลับมารับราชการในกระทรวงการต่างประเทศ ก็ปฏิบัติหน้าที่ราชการให้เจริญก้าวหน้า เป็นประโยชน์แก่ราชการบ้านเมืองสูงขึ้นโดยลำดับ ตั้งแต่หน้าที่ข้าราชการผู้น้อย จนถึงตำแหน่งปลัดกระทรวงการต่างประเทศ พอได้โอกาสก็ขอลาออกจากราชการเพื่อรับบำนาญ แต่ภายหลังได้รับการพิจารณาคัดเลือกให้เป็นราชเลขาธิการในพระองค์ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล จนตลอดรัชกาล แม้ในรัชสมัยสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าในปัจจุบัน ก็ได้รับราชการเป็นราชเลขาธิการ เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง แม้ชนมายุครบเกษียณอายุราชการแล้ว ก็ได้รับพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คงรับราชการต่อมาอีกหลายปี จึงได้มีโอกาสรับพระบรมราชานุญาตให้พักผ่อนได้ตามอัธยาศัย

อันพระชนมชีพของหม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ในระหว่างการอุปถัมภ์และซัพพิตกษัยนั้น เป็นระยะเวลาที่มีประโยชน์ได้ใช้ชนมชีพนั้นในทางที่ดี ตั้งแต่ทรงศึกษาหาความรู้ ความสามารถแล้ว ได้ใช้ความรู้ความสามารถนั้น ในทางบำเพ็ญประโยชน์ ไม่ทำความรู้นั้นให้เป็นหมัน อันชีวิตของบุคคลเช่นนี้ ที่ถือว่าเป็นชีวิตดี เพราะเป็นอยู่ด้วยปัญญาความรู้ เป็นอยู่ด้วยการบำเพ็ญประโยชน์ อันชีวิตของผู้เป็นอยู่ด้วยปัญญา จัดเป็นชีวิตอันประเสริฐสุด ดังพระพุทธภาษิตที่ได้ยกมาในเบื้องต้นแห่งพระธรรมเทศนานี้ว่า ปัญญาชีวิตวิวัฒมาหุ เสฏฐินักปราชญ์ทั้งหลาย กล่าวชีวิตความเป็นอยู่ของบุคคลผู้เป็นอยู่ด้วยปัญญาว่าเป็นชีวิตอันประเสริฐ ดังนี้.

พระพุทธภาษิตนี้ เป็นพระพุทธพยากรณ์ปัญหาของผู้ถามปัญหารายหนึ่ง ที่ถามว่า นักปราชญ์กล่าวชีวิตของผู้เป็นอยู่อย่างไร ว่าประเสริฐ, พระองค์ตรัสตอบด้วยพระพุทธภาษิตที่แปลว่า นักปราชญ์กล่าว ชีวิตของผู้เป็นอยู่ด้วยปัญญาว่าเป็นชีวิตอันประเสริฐ ตามที่ได้ อัญเชิญมาเป็นนิกเขปบทในเบื้องต้นนั้น เมื่อพิจารณาเนื้อความโดยนัยตรงกันข้ามกับพระพุทธภาษิตนี้ ก็ได้ความว่า ชีวิตของบุคคลผู้ไม่ได้เป็นอยู่ด้วยปัญญา ก็เป็นชีวิตที่ไม่ประ-

เสริฐ อันที่จริงชีวิตของบุคคลนั้น มีเครื่องอุปกรณ์ที่จะทำให้เป็นชีวิตประเสริฐ หรือไม่ประเสริฐอยู่ด้วยกันทั้งนั้น คือมีกาย มีวาจา มีใจ เป็นอุปกรณ์แห่งการทำความทำทางกาย เรียกว่ากายกรรม เจรจาทางวาจาเรียกว่าวจีกรรม คตินึกทางใจเรียกว่ามโนกรรม ถ้าทำดี พุทธิ คิตติ ก็เป็นกุศลกรรม กรรมที่ทำด้วยความฉลาด ผู้ฉลาดเมื่อจะทำกรรม ก็ทำแต่กรรมดี ก็ได้ชื่อว่าเป็นคนดีชีวิตของคนดี ผู้ทำกรรมดีด้วยความฉลาด คือปัญญาารู้เท่ารู้ทัน คิดรอบคอบเสียก่อนแล้วจึงทำ จึงเป็นชีวิตอันประเสริฐ ส่วนผู้ที่ทำกรรมชั่วไม่ดี ทั้งทางกาย ทางวาจาและทางใจ ด้วยความไม่ฉลาด ไม่เข้าใจ ไม่รอบคอบ ไม่คิดถึงผลดีผลเสียว่าจะมีจะเกิดขึ้นอย่างไร กรรมของเขาชื่อว่าอกุศลกรรม คือกรรมของผู้ไม่ฉลาด หรือทำด้วยความไม่ฉลาด ไม่คิดให้รอบคอบเสียก่อนแล้วจึงทำ ชีวิตของบุคคลนั้น จึงชื่อว่าไม่ได้เป็นอยู่ด้วยปัญญา เป็นชีวิตที่ไม่ประเสริฐ เพราะธรรมชาติบุคคลจะตั้งตนเป็นคนดีได้ ก็ต้องอาศัยปัญญาความรู้ คือต้องรู้ว่าสิ่งนี้ดี สิ่งนี้ไม่ดี ทำอย่างนี้ดี ทำอย่างนี้ไม่ดี ทำอย่างนี้ถูก ทำอย่างนี้ผิด ทำอย่างนี้เป็นโทษ ทำอย่างนี้เป็นคุณ เป็นต้น จึงตเว้นจากสิ่งที่เป็นโทษ ทำแต่สิ่งที่เป็นคุณเป็นประโยชน์ ตามกำลังแห่งความรู้ชั้น ฐานะนั้นก็ทำประโยชน์ได้น้อย รู้มากก็ทำประโยชน์ได้มาก เพราะว่าปัญญาความรู้ชั้น ท่านจัดออกเป็นหลายชั้น เช่น ปัญญาทางโลก ปัญญาทางธรรม มีทั้งชั้นต่ำ ชั้นกลางและอย่างสูง ปัญญาทางโลกนั้น ที่เข้าไปในทางรักษาดน บำรุงตน บำรุงกันตนให้รอดพ้นจากภัยอันตราย ผู้จักสร้างสรร หรือแสวงหาปัจจัยเครื่องดำรงชีพให้เป็นอยู่อย่างมีความสุข คือรู้ว่าต้องอาศัยเหตุปัจจัยคือธรรมอะไรบ้าง จึงจะได้ผลดีนั้น เช่น ต้องมีความเพียรพยายามมีความอดทน ฐิเหตุผลทางเกิดขึ้นแห่งสิ่งนั้น ๆ จึงจะทำให้สำเร็จได้ตามประสงค์ แม้ความในการที่อยู่อาศัยก็ได้ชื่อว่าปัญญา ความซื่อมีมาในชาตกรื่องหนึ่งว่า ในอดีตกาลล่วงมานาน ตั้งแต่สัตว์ทั้งหลายรู้ภาษาพูดจากันเข้าใจ

สมัยนั้นเป็นฤดูฝน ฝนตกไม่ขาดระยะ สมเย็นก็พัดจัด ในป่าแห่งหนึ่ง ยังมีวานรตัวหนึ่งถูกฝน ถูกลมหนาวเย็นสั่นอยู่ที่ต้นไม้ใกล้รังของนกขมิ้น นกขมิ้นนั้นอาศัยรังกำบังลมฝนอยู่อย่างสบาย เมื่อเห็นวานรนั้นถูกลม ถูกฝน มีกายสั่นอยู่ จึงถามไปว่า ดูก่อนวานร ศีรษะ มือและเท้าของท่าน เหมือนของมนุษย์ เออ ก็เพราะเหตุใดหนอ ท่านจึงไม่มี

เรื่อนอยู่ วานรจึงตอบว่า ดูก่อนนกขมิ้น ศีรษะ มือและเท้าของเราเหมือนของมนุษย์ก็จริง แต่ปัญญาอันใดที่บัณฑิตกล่าวว่าประเสริฐสุดในหมู่มนุษย์ ปัญญาของเราไม่มี นกขมิ้นจึงกล่าวเชิงสอนว่า ผู้มีจิตไม่มั่นคง มีจิตกลับกลอก มักประทุษร้ายมิตร มีปกติทะเลาะแหวและไม่ยั้งยั้ง ย่อมไม่มีความสุข ดูก่อนวานร ท่านจงละปกติเดิมเสียเถิด ท่านจงทำกระท่อมไว้เป็นที่อยู่อาศัยป้องกันความหนาวและลมเถิด วานรได้ฟังแล้วก็โกรธ คิดว่านกขมิ้นนี้ ตนเองอยู่ในที่ไม่ถูกฝน กลับดูหมิ่นเรา อย่างกระนั้นเลย เราจะไม่ให้มันอยู่ในรังอีกต่อไป เราจะทำลายรังของมันเสีย คิดแล้ว จึงทำลายรังนกขมิ้นเสียทันที แต่นกขมิ้นได้บินหนีไปเสียก่อน วานรนั้น เมื่อทำลายรังนกขมิ้นจนแหลกลานแล้ว จึงหลับไป

เรื่องนี้แสดงว่าความรู้ ความฉลาดแม้เพียงรู้จักทำรัง ทำที่อยู่อาศัย ก็ได้ชื่อว่าปัญญา ปัญญาเช่นนี้ เมื่อมีมากขึ้นเพียงใด ก็สามารถทำที่อยู่อาศัยให้สวยงามแล้วถาวรน่าอยู่ น่าอาศัยได้มากเพียงนั้น แม้การแสวงหาปัจจัยอย่างอื่น มีอาหารและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้น ก็ต้องอาศัยปัญญาความรู้เช่นเดียวกัน จึงจะเป็นอยู่อย่างมีความสุขได้.

แม้ความประพฤติปฏิบัติในทางธรรม ก็ต้องมีปัญญาความรู้เป็นเบื้องต้นก่อน เช่นในองค์ธรรม ๘ พระองค์ทรงยกสัมมาหิริ ซึ่งเป็นปัญญาขั้นทรงแสดงก่อนองค์มรรคอื่น ๆ เพราะฉะนั้น ปัญญาจึงสำคัญในทางธรรมปฏิบัติเป็นอย่างยิ่ง เช่นบุคคลจะให้ทาน จะรักษาศีล ก็ต้องรู้ว่าผลของทานนั้นมีความสุขแก่ผู้ให้อย่างไร เช่นเมื่อวัตถุมีอยู่เห็นผู้อื่นหิวโหยลำบากอยู่ ช่วยเหลือเขาให้ได้บริโภคหาชีวิต ในเวลาที่เห็นคนผู้หิว หายหิวนี้ ความสุขใจก็เกิดแก่ผู้ให้ผู้บริจาค ความสุขใจอย่างนี้แลเป็นผลของท่าน เมื่อรู้ว่าการให้ทานมีความสุขใจอย่างนี้ บุคคลจึงเลื่อมใสในการให้ทานแม้ผลของการรักษาศีล ก็ต้องอาศัยปัญญาพิจารณาให้รู้ว่า คนที่ไม่มีศีล มีแต่ความประพฤติกาย วาจา นำโทษ นำทุกข์มาให้แก่ตน ทั้งแก่ผู้อื่น แม้แต่เพียงคนเดียว ก็ทำให้ผู้อื่นเดือดร้อนเป็นอันมาก ส่วนผู้มีศีล ย่อมไม่ก่อเวรก่อภัยให้ใคร ๆ เดือดร้อน ทั้งตนเองก็อยู่อย่างสงบ ปราศจากเวรภัย ฉะนั้น การรักษาศีล จึงเป็นความดีที่ควรทำ ควรปฏิบัติ เมื่อเห็นผลของศีลอย่างนี้ บุคคลจึงเกิดศรัทธาในการรักษาศีล แม้การเจริญภาวนา ทำจิตใจให้สงบด้วยอารมณ์ อันเป็นที่ตั้งแห่งความสงบ มีเจริญพระพุทธรูปเป็นต้น ก็ต้องรู้ว่าจิตใจที่ไม่สงบนั้น มีความฟุ้งซ่านรำคาญ

เดือดร้อนอย่างไร รู้ด้วยตนเองเห็นด้วยตนเอง และรู้ว่าความสงบนั้น มีสุขอย่างไร ก็ต้อง
รู้ด้วยตนเอง เห็นด้วยตาเช่นกัน เมื่อรู้เห็นอย่างนี้ บุคคลจึงเจริญภาวนาแสวงหาความสงบ
ที่เป็นสุขทางจิตใจ

เป็นอันว่า บุคคลผู้มีชีวิตในโลกนี้ จะเป็นผู้มีชีวิตมาในโลกนี้ จะเป็นผู้มีชีวิตอัน
ประเสริฐในทางโลก ก็ต้องอาศัยปัญญา จะเป็นผู้เจริญด้วยธรรมปฏิบัติ ทั้งอย่างต่ำ อย่างกลาง
และอย่างสูง ก็ต้องอาศัยปัญญา ตามขั้นนั้น ๆ คือปัญญาอย่างต่ำ ได้แก่รู้จักความดีความชั่ว
รู้เหตุรู้ผล รู้ความเสื่อมความเจริญ ปัญญาอย่างกลาง ได้แก่ปัญญาได้เห็นไตรลักษณ์ คือ
ความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ แห่งสังขารทั้งปวง และเห็นความเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งหลาย ที่
ยังไม่ถึงขั้นอรหัตตมรรคญาณ ส่วนปัญญาอย่างสูง ได้แก่เห็นอริยสัจธรรมทั้งสี่ คือทุกข์
เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ และข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับทุกข์ ที่ถึงขั้นอรหัตตมรรคญาณ
ส่วนเหตุเกิดขึ้นแห่งปัญญาก็มี ๓ ทาง คือทางศึกษาเล่าเรียนฟังอย่าง ๑ ทางนี้ก็คิดตรึกตรอง
อย่าง ๑ ทางอบรมอย่าง ๑ เมื่อบุคคลบำเพ็ญให้มาก ทำให้มากในทางเกิดแห่งปัญญาเหล่านี้
ปัญญาก็ย่อมเกิดขึ้น เมื่อปัญญาความรู้มากขึ้นเพียงใด ก็ย่อมทำให้ชีวิตที่อาศัยปัญญาประเสริฐ
ขึ้นเพียงนั้น ชีวิตของผู้เป็นอยู่ด้วยปัญญา ย่อมเป็นชีวิตอันประเสริฐสุด ดังรับพระราชทาน
ถวายเป็นวิสาขบูชา ด้วยประการฉะนี้ ฯ

พระราชกุศลทักษิณานุปทาน ที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บำเพ็ญพระราช
ทาน หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ขอจงเป็นไปเพื่ออภิวินิบูลมบุญสมบัติ โดยสมควรคติวิสัย
ในสัมปรายภพ แด่หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ทุกประการ

ในโอกาสแห่งพระธรรมเทศนาที่ พระสงฆ์เปรียญทั้ง ๔ รูป จักได้รับพระราช
ทาน สวดพระคาถาธรรมบรยายด้วยสรภัญญีวิถี เพื่อเพิ่มพูนพระราชกุศลราศีและเจริญ
อัปมาทธรรมแก่สมาคม ณ กาลบัดนี้ ฯ ขอถวายพระพร ฯ

สารบัญ

	หน้า
คำอธิบายว่าด้วยการเสด็จเมืองเหนือ	1
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑	
เสด็จไปจากบางปิ่น ถึงเมืองอ่างทอง	9
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒	
เสด็จไปจากเมืองอ่างทอง ถึงเมืองสิงห์บุรี	10
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๓	
เสด็จไปจากเมืองสิงห์บุรี ถึงที่ประทับอำเภอสรรพยา แขวงจังหวัดชัยนาท	11
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๔	
เสด็จไปจากอำเภอสรรพยา ถึงเมืองชัยนาท	12
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๕	
เสด็จประพาสเมืองสรรคบุรี แล้วออกจากเมืองชัยนาท ไปถึงที่ประทับอำเภอมโนรมย์	14
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๖	
เสด็จเมืองอุทัยธานี แล้วออกจากอำเภอมโนรมย์ ไปถึงเมืองนครสวรรค์	16
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๗	
เสด็จไปจากเมืองนครสวรรค์ ถึงที่ประทับปากน้ำเกยไชย	19
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๘	
เสด็จไปจากปากน้ำเกยไชย ถึงที่ประทับอำเภอบางมูลนาก แขวงจังหวัดพิจิตร	20
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๙	
เสด็จไปจากอำเภอบางมูลนาก ถึงที่ประทับตำบลบ้านขม็ง แขวงจังหวัดพิจิตร	21

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑๐	
เสด็จไปจากบ้านขม้ง ถึงเมืองพิจิตร	22
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑๑	
เสด็จไปจากเมืองพิจิตร ถึงที่ประทับตำบลปากพิง	23
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑๒	
เสด็จจากปากพิง ถึงเมืองพิษณุโลก แลสมโภชพระพุทธชินราช	25
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑๓	
ประพาศเมืองพิษณุโลก	29
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑๔	
ทรงหล่อจำลองพระพุทธชินราช แล้วเสด็จไปจากเมืองพิษณุโลก ถึงอำเภอพรหมพิราม	31
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑๕	
เสด็จไปจากอำเภอพรหมพิราม ถึงเมืองพิไชย	33
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑๖	
เสด็จไปจากเมืองพิไชย ถึงที่ประทับอำเภอเมืองตรอนตรีสินธุ์	34
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑๗	
เสด็จไปจากเมืองตรอนตรีสินธุ์ ถึงเมืองอุตรดิษฐ์ เสด็จประพาศเมืองทุ่งยั้ง เมืองลับแล และเมืองฝาง	36
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑๘	
เสด็จกลับจากเมืองอุตรดิษฐ์ ถึงเมืองพิไชย	43
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑๙	
	44

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒๐

เสด็จกลับจากเมืองพิไชย ถึงเมืองพิษณุโลก

45

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒๑

เสด็จกลับจากเมืองพิษณุโลก ถึงที่ประทับบ้านขมั่ง แขวงจังหวัดพิจิตร

46

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒๒

เสด็จกลับจากบ้านขมั่ง ถึงเมืองนครสวรรค์

47

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒๓

เสด็จประพาสในจังหวัดนครสวรรค์

48

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒๔

เสด็จกลับจากเมืองนครสวรรค์ ถึงอำเภอเมืองมโนรมย์

50

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒๕

เสด็จกลับจากอำเภอเมืองมโนรมย์ ถึงเมืองอ่างทอง

51

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒๖

เสด็จกลับจากเมืองอ่างทอง ถึงพระราชวังบางปะอิน

53

พระราชหัตถเลขา

เรื่อง เสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔

คำอธิบาย

พระราชหัตถเลขา ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง
เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ ที่รวมพิมพ์อยู่ในหนังสือเล่มนี้ เป็นพระราช-
หัตถเลขา พระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ
ซึ่งขณะนั้น ได้โปรดเกล้าฯ ให้ทรงดำรงตำแหน่งประธานคณะผู้สำเร็จราชการรักษา
พระนคร ตามที่ปรากฏในประกาศการเสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมืองฝ่าย
เหนือ ซึ่งพิมพ์อยู่ในหนังสือเล่มนี้ ต่อจากคำอธิบายเรื่องเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ
ซึ่งเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ใน
การพิมพ์หนังสือนี้เป็นครั้งแรก ในงานฉลองอายุ ครบ ๖๐ ปี ของเจ้าจอมมารดา
โหมต เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

การเสด็จประพาสเมืองเหนือ ตามที่พระราชหัตถเลขาเป็น เป็นการเสด็จ
ครั้งแรก ใน ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔) เสด็จโดยรถไฟที่พระนั่งไปถึงพระราชวัง
บางปะอิน แล้วทรงเรือพระที่นั่งแก่ง มีเรือกลไฟจูงไปตามแม่น้ำเจ้าพระยา จนถึง
เมืองฝาง เหนือเมืองอุดรดิษฐ์ โปรดฯ ให้การเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมมณฑล
ในทางราชการ เปิดโอกาสให้ราษฎรทางเมืองเหนือได้เข้าเฝ้าด้วย

พระราชหัตถเลขาชุดนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์
วโรปการ (ขณะนั้น ดำรงพระยศ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ)
ได้ทรงเก็บความ และส่งไปลงพิมพ์ในหนังสือราชกิจจานุเบกษา เป็นทำนอง
ประกาศให้มหาชนทราบข่าวการเสด็จประพาส คณะกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณ
สำหรับพระนคร สมัยที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
ทรงดำรงตำแหน่งสภานายก ได้กราบทูลขออนุญาตมาพิมพ์ในงานฉลองครบรอบ
๖๐ ปี ของเจ้าจอมมารดาโหมตดังกล่าวแล้ว

พระราชหัตถเลขาทั้งหมดมี ๒๖ ฉบับ ฉบับแรก ลงวันที่ ๒ ตุลาคม
ร.ศ. ๑๒๐ และฉบับที่ ๒๖ ลงวันที่ ๕ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๐ มีพระราชนิพนธ์

เกือบทุกวัน จึงเป็นคล้ายพระราชบันทึกรายวันในการเสด็จประพาส อย่างไรก็ตาม
นอกจากทรงเล่าถึงพระราชกรณียกิจระหว่างเสด็จพระราชดำเนินแล้ว ก็ยังได้ทรง
บรรยายสภาพภูมิศาสตร์ บ้านเรือน ชีวิตของราษฎร ตลอดจนเรื่องราวทาง
ประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้อกับเมืองแต่ละแห่งที่ได้เสด็จประทับ หรือเสด็จผ่าน มี
หลายเรื่องที่น่าสนใจ และไม่ค่อยจะทราบกัน เช่น การหล่อพระพุทธรูปชินราชที่
พิษณุโลก ช่างตีเหล็กน่าน ที่เมืองตรอนเก่า ช่างเหล็กหาดเสี้ยวที่เมืองดง ช่าง
รับส่งว่าผมอดกว่าช่างเหล็กน่าน ข้อสังเกตเรื่องสายนาของแม่น้ำเจ้าพระยา การ
ขุดคลองลัดและระบบเหมืองฝาย มีอยู่เกือบทุกแห่งที่เสด็จประทับหรือผ่าน ช่วย
ให้รู้เรื่องเกี่ยวกับแม่น้ำเจ้าพระยาได้อย่างดี

อีกเรื่องหนึ่งที่น่าสนใจ คือ เรื่องพระพุทธรูปต่างๆ เมืองไหน วัดไหน
มีพระพุทธรูปสมัยไหน งามหรือไม่งามอย่างไร พระพุทธรูปที่วัดไหนบ้าง ที่
โปรดเกล้าฯ ให้เชิญมาประดิษฐานไว้ที่วัดเบญจมบพิตร ทรงเล่าถึงบานประตูพระ-
วิหารหลวงที่เมืองฝางเก่า ซึ่งเป็นลายสลักกันขดหน้าสัตว์ต่างๆ ใช้ไม้ขุดลงไป
ให้ลายเด่นออกมา เช่น บานประตูพระวิหารที่วัดสุทัศน์ฯ ในกรุงเทพมหานคร
แต่ลายเด่นออกมามากกว่าที่วัดสุทัศน์ฯ ในพระราชหัตถเลขาที่ทรงเขียนที่เมือง
พิไชย เล่าถึง หอไตรซึ่งใช้เสาใหญ่รูปแปลก

ผู้ซึ่งสนใจทางประวัติศาสตร์ เรื่องพระพุทธรูป ภูมิศาสตร์เกี่ยวกับ
บ้านเมืองในสมัยก่อน และเส้นทางของแม่น้ำเจ้าพระยา ตลอดจนการเปลี่ยนแปลง
ของแม่น้ำในระยะหนึ่ง จะได้รับความรู้เพิ่มเติมจากหนังสือเล่มนี้ ที่ได้ทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์หนังสือเล่มนี้อีกครั้งหนึ่ง ในงานพระราชทานเพลิง
หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ป.จ., ม.ป.ช., ม.ว.ม. ทำให้มีโอกาสดูอ่านกัน
โดยแพร่หลายมากขึ้น จึงเป็นที่น่ายินดี และนับเป็นพระมหากรุณาธิคุณอย่างยิ่ง.

นางแม้นมาส ชวลิต

ผู้อำนวยการกองหอสมุดแห่งชาติ

อธิบายเรื่องเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ

หัวเมืองมณฑลพิษณุโลกและมณฑลนครสวรรค์ตั้งแต่ปากน้ำโพธิ์ขึ้นไป แต่โบราณเรียกรวมกันว่า “เมืองเหนือ” คำที่เรียกอย่างนี้เห็นจะเกิดขึ้นแต่ครั้งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศหรือยุคราชวงศ์สุโขทัยครั้งนั้นแผ่นดินแบ่งกันเป็น ๒ ราชอาณาจักร พระเจ้าธรรมราชาลิไทยในราชวงศ์พระร่วงครองกรุงสุโขทัยเป็นใหญ่ข้างฝ่ายเหนือ พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศหรือยุคราชวงศ์อโยธยาเป็นใหญ่ข้างฝ่ายใต้ ประชาชนทั้ง ๒ ฝ่ายเป็นไทยด้วย แต่อยู่ต่างอาณาจักรเป็นต่างพวกกัน พวกกรุงศรีอยุธยาจึงเรียกพวกไทยที่อยู่ในราชอาณาจักรของราชวงศ์พระร่วงว่า “ชาวเหนือ” พวกกรุงสุโขทัยก็เรียกพวกไทยที่อยู่ในราชอาณาจักรของพระเจ้าอยู่หัวว่า “ชาวใต้” และเรียก ๒ ราชอาณาจักรนั้นว่า “เมืองเหนือ” และ “เมืองใต้” เป็นเดิมมาสันนิษฐานว่า มูลเหตุจะเป็นดังกล่าวนั้นครั้นเมื่อ ๒ ราชอาณาจักรนั้นรวมกันตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ การปกครองก็เป็นอย่าง ๒ อาณาจักรต่อมากกว่า ๒๐๐ ปี ชื่อที่เรียกว่าเมืองเหนือเมืองใต้จึงใช้กันต่อมาจนถึงเมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงเลิกวิธีปกครองหัวเมืองเหนืออย่างเป็นทางการต่างหากลดลงเป็นแต่หัวเมืองขึ้น ๗ เมือง ชื่อที่เรียกรวมกันว่าเมืองเหนือก็ยังคงเรียกอยู่อย่างเดิม เหตุด้วยหัวเมืองเหล่านั้นอยู่ไกล จะไปมากับราชธานีต้องเดินทางตั้งเดือน อย่างเรียกกันว่า “อยู่สุดหล้าฟ้าเขียว” เพราะฉะนั้นในครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีพระเจ้าแผ่นดินน้อยพระองค์ที่จะได้เสด็จขึ้นไปถึงเมืองเหนือมาถึงชั้นกรุงรัตนโกสินทร์นี้ราชธานียังห่างลงมาข้างใต้ ในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ จึงหาได้เสด็จขึ้นไปประพาสถึงเมืองเหนือไม่ แต่เมื่อรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผนวชอยู่ตลอดรัชกาล ได้ทรงพระอุสาหะเสด็จขุดงค์ขึ้นไปเมืองเหนือเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๗๖ เสด็จไปถึงเมืองนครสวรรค์ เมืองพิจิตร เมืองพิษณุโลก เมืองสุโขทัย เมืองสวรรคโลก และเมืองอุตรดิตถ์ ดูเหมือนจะเป็นครั้งแรกที่เจ้านายในกรุงเทพฯ ไปได้เสด็จขึ้นไปเมืองเหนือในเวลานั้นเมืองเป็นปรกติ

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จจรดงค์ไปถึงเมืองเหนือครั้งนั้น เป็นหัวข้อสำคัญในพงศาวดารของเมืองเหนือหรือจะว่าสำคัญในพงศาวดารของสยามประเทศทั่วไปก็ได้ ข้อสำคัญนั้น คือในเบื้องต้นได้เสด็จไปพบหลักศิลาจารึกและพระแท่นมิ่งศิลาของพระเจ้ารามคำแหง ทั้งหลักศิลาจารึก (ภาษาขอม) ของพระเจ้าบรมราชาธิไทยโปรดฯ ให้ส่งลงมายังกรุงเทพฯ แล้วทรงพิจารณาจารึกจนอ่านได้ความ ได้รู้เรื่องพงศาวดารสยามครั้งราชวงศ์พระร่วงครองกรุงสุโขทัยแน่นอนมาแต่บัดนั้น อีกข้อหนึ่ง ได้ทรงทราบตระหนักแก่พระราชหฤทัยว่า การที่เสด็จไปประพาสถึงเมืองไกลเช่นนั้น ได้ทรงรอบรู้กิจสุขทุกข์ของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเป็นประโยชน์แก่การปกครองพระราชอาณาจักรอย่างยิ่ง เพราะฉะนั้น ต่อมาเมื่อได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ จึงทรงเอาเป็นพระราชหฤทัยเสด็จประพาสตามหัวเมืองใหญ่น้อยเนื่อง ๆ จนตลอดรัชกาล

เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๗ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชอุสาหะเสด็จขึ้นไปเมืองเหนืออีกครั้งหนึ่ง เสด็จโดยเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดช ซึ่งเป็นเรือกลไฟจักรข้าง ๒ ปล่อง ใหญ่กว่าเรือกลไฟพระที่นั่งทั้งปวงที่มีอยู่ในเวลานั้น ด้วยมีพระราชประสงค์จะให้กระบวนเสด็จไปได้ในเรือลำเดียว ไม่ต้องกะเกณฑ์พาหนะให้ลำบาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ก็ได้โดยเสด็จด้วยในคราวนั้น ออกเรือพระที่นั่งจากกรุงเทพฯ เมื่อวันพฤหัสบดีเดือน ๑๑ แรมค่ำ ๑ เลือกลงน้ำมาก และในเวลานั้นลำน้ำทางเมืองพิศตรเก่ายังลึก ขาขึ้น เรือพระที่นั่งขึ้นทางลำน้ำนั้นได้เสด็จแวะที่วัดโพธิ์ประทับช้าง ซึ่งสมเด็จพระสุริเยนทราธิบดี พระเจ้าเสือครั้งกรุงศรีอยุธยาได้ทรงสร้างไว้ ณ ที่ประสูติ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นนมัสการพระที่วัดโพธิ์ประทับช้างครั้งนั้น ทรงพระราชดำริว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ จึงโปรดฯ ให้ทรงพระราชยานและให้กระบวนแห่เสด็จต่างพระองค์ ส่วนพระองค์ทรงพระราชดำเนินตามพระราชยานไป เรื่องนี้ถือกันมาว่าเป็นบูรณมิตถรณ์หนึ่ง ซึ่งแสดงว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะได้ทรงรับรัชทายาท

เรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดชขึ้นไปเมืองเหนือครั้งนั้น เล่ากันว่าลำบากยิ่งนัก เพราะลำแม่น้ำแคบและคดเคี้ยวในที่บางแห่ง ทั้งสายน้ำก็ไหลแรง พัดเรือพระที่นั่งเกยตลิ่งบ่อย ๆ เสด็จไปจากกรุงเทพ ฯ ๗ วันจึงถึงเมืองพิษณุโลกเมื่อวันพฤหัสบดีเดือน ๑๑ แรม ๘ ค่ำ ประทับสมโภชพระพุทธรชินราชอยู่ ๒ ราตรี ถึงวันเสาร์ เดือน ๑๑ แรม ๑๐ ค่ำก็ต้องเสด็จกลับ เพราะน้ำลดลง เกรงเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดชจะติดอยู่กลางทาง เมื่อขากลับ ทางลำน้ำเมืองพิจิตรเก่าน้ำขึ้นเสียแล้วต้องล่องเรือพระที่นั่งลงมาทางคลองเรียง คือลำน้ำที่ตมเมืองพิจิตรใหม่บัดนี้

มีการอย่างหนึ่ง ซึ่งปรากฏว่าเกิดขึ้นในครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเมืองเหนือเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๕ คือเสด็จไปทอดพระเนตรเห็นศาลากลาง อันเป็นที่สำนักรัฐบาลตามหัวเมืองในระยะทางรุงรังชูดโงมไม่เป็นสง่าราศีแก่บ้านเมือง เพราะประเพณีในสมัยนั้น ใครเป็นผู้ว่าราชการจังหวัด ต้องหาที่สร้างจวนที่อยู่ และปลูกสร้างศาลากลางด้วยทุนของตัวเอง มิได้มีสถานที่เป็นของหลวงประจำสำหรับบ้านเมืองอย่างทุกวันนี้ ทรงสังเวชพระราชหฤทัย จึงทรงพระราชทานเงินพระคลังข้างที่ให้ไปสร้างศาลากลางใหม่เป็นของทรงตอบแทนผู้ว่าราชการจังหวัดที่จัดการรับเสด็จครั้งนั้นทุกเมือง โปรด ฯ ให้ทำเหรียญไม้จำหลักเป็นลายตรา ปิดทองพื้นประดับกระจก เหรียญที่ ๑ ลายเป็นรูปพระมหามงกุฎเหมือนตราด้านหน้าเหรียญบาทรัชกาลที่ ๔ เหรียญที่ ๒ ลายเป็นรูปข้างอยู่ในวงจักรเหมือนตราด้านหลังเงินเหรียญบาทรัชกาลที่ ๔ เหรียญที่ ๓ ลายเป็นรูปตราพระราชสีห์ใหญ่กระทรวงมหาดไทย พระราชทานเหรียญเหล่านี้ให้ไปติดประดับไว้ที่ศาลากลางซึ่งสร้างใหม่แห่งละชุด แต่ต่อมาเมื่อเปลี่ยนตัวผู้ว่าราชการจังหวัด ย้ายที่ตั้งจวนและศาลากลางอยู่ตามประเพณีเมื่อก่อนจัดมณฑลเทศาภิบาล เหรียญที่พระราชทานก็สูญหายเสียโดยมากแต่ยังมีเหลืออยู่บางแห่ง กระทรวงมหาดไทยได้ให้จำลองแบบอย่างมารักษาไว้ มีอยู่ในศาลาลูกขุนในจนบัดนี้

ถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นประโยชน์ในการเสด็จประพาสเหมือนอย่างสมเด็จพระบรมชนกนาถ จึงเสด็จประพาสตามหัวเมืองใหญ่น้อยในพระราชอาณาเขตที่สามารถจะเสด็จได้เนื่องด้วย ดูเหมือนจะได้

เสด็จทั่วทุกเมืองไม่มีเว้น และยังทรงพระอุสาหะเสด็จไปทอดพระเนตรกิจการบ้านเมืองถึง
นานาประเทศก็หลายคราว ว่าจะเพาะเมืองเหนือได้เสด็จ ๓ ครั้ง ๆ แรกเมื่อรัตนโกสินทรศก
๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔ คือคราวที่ทรงพระราชนิพนธ์พระราชหัตถเลขา ซึ่งพิมพ์ในสมุดเล่มนี้)
เสด็จโดยรถไฟไปเพียงพระราชวังบางปอิน แต่นั้นทรงเรือพระที่นั่งแก้ว เรือกลไฟพุ่งขึ้นไป
ตามลำแม่น้ำจนถึงเมืองฝางข้างเหนือเมืองอุดรดิษฐ์เป็นที่สุดทางครั้งที่ ๒ ในรัตนโกสินทรศก
๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙ เมื่อทางรถไฟทำขึ้นไปถึงเมืองนครสวรรค์แล้ว) เสด็จโดยทางรถไฟ
ขึ้นไปถึงปากน้ำโพธิ์ แต่นั้นทรงเรือแม่ปะเป็นเรือพระที่นั่ง ถ่อขึ้นทางลำน้ำพิงจนถึงเมือง
กำแพงเพชรเป็นที่สุดทาง ครั้งที่ ๓ ในรัตนโกสินทรศก ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) เสด็จโดย
ทางรถไฟจนถึงเมืองนครสวรรค์ แล้วทรงเรือพระที่นั่งล่องน้ำลงมาเข้าปากน้ำมะขามแก้ว ประ
พาศทางลำน้ำเมืองสุพรรณบุรี

การเสด็จเมืองเหนือเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ เป็นคราวแรกที่จะได้เสด็จเมืองเหนือใน
รัชกาลที่ ๕ จึงโปรด ฯ ให้จัดกระบวนเสด็จพระราชดำเนินเป็นการเลียบมณฑลในทาง
ราชการ มีประกาศกระแสพระราชดำริที่จะเสด็จเมืองเหนือครั้งนั้น ดังกัดสำเนาพิมพ์ไว้
ต่อไปข้างหน้าและทรงพระราชปรารภว่า ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จเมื่อปีชวด ฯ กาลล่วงมาถึง ๓๕ ปี พวกพศกนิกรชาวเมืองเหนือพึงจะได้มีโอกาสเฝ้าพระ
เจ้าอยู่หัวของตนอีก สมควรจะทรงสถาปนาสิ่งสำคัญพระราชทานไว้ตามหัวเมืองให้เป็นที่
ระลึกถึงการที่เสด็จเมืองเหนือครั้งนั้น ทำนองเดียวกับที่บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ได้โปรด ฯ ให้สร้างศาลากลางพระราชทานแต่ก่อนมา แต่มาในขณะนี้ ได้สร้างศาลารัฐบาล
ประจำมณฑล ศาลากลางประจำจังหวัด และที่ว่าการอำเภอตลอดจนที่อยู่ของข้าราชการเป็น
ของหลวงประจำที่มั่นคงแล้วได้ทรงทราบว่ามีกรที่ยังไม่สงบเรียบร้อยอย่าง ๑ คือในการพิธิ
ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาประจำปี จังหวัดที่อยู่ใกล้กรุงเทพฯ ฯ ต้องมารับน้ำพระพิพัฒน์สัตยาไป
จากกรุงเทพฯ ฯ แต่จังหวัดที่อยู่ห่างออกไป แต่ก่อนมาเคยใช้กระบี่เครื่องยศที่พระราชทานผู้ว่า
ราชการเมืองชูปน้ำพระพิพัฒน์สัตยาแทนพระแสง ครั้นเลิกประเพณีการพระราชทานเครื่อง
ยศประจำตำแหน่งเสียแล้ว หัวเมืองยังมีพระแสงสำหรับชูปน้ำพระพิพัฒน์สัตยาไม่ จึงโปรด ฯ
ให้สร้างพระแสงราชวชิร ขึ้น สำหรับพระราชทานไว้ประจำหัวเมือง จังหวัดละองค์ จังหวัด

อันเป็นที่ตั้งที่ว่าการมณฑล เป็นพระแสงตำทองฝักทองลงยาราชาวดี จังหวัดนอกนั้นเป็น พระแสงตำทองฝักทอง เมื่อเสด็จไปถึงเมืองไทรก็พระราชทานพระแสงสำหรับจังหวัดนั้น และมีพระราชกำหนดว่า ถ้าเสด็จไปประทับในจังหวัดใดเมื่อใด ให้ถวายพระแสงราชาวุธ สำหรับจังหวัดมาไว้ประจำพระองค์ตลอดเวลาที่เสด็จประทับอยู่ในจังหวัดนั้นอย่างหนึ่ง และ ให้ชูป้าพระพิพัฒน์สัตยาด้วยพระแสงราชาวุธนั้นด้วยอย่าง ๑ อีกประการหนึ่งมีพระราช ประสงค์จะพระราชทานสิ่งของให้เป็นที่ระลึกอยู่แก่ตัวราษฎร จึงโปรดฯ ให้สร้างเสมาเงิน เป็นลายรูปพระจุลมงกุฏ กับอักษรพระนามขึ้นด้วยอีกอย่างหนึ่ง สำหรับพระราชทานเด็ก ชายหญิงตามหัวเมืองที่เสด็จไปประพาสครั้งนั้น (เสมาตราพระจุลมงกุฏกับอักษรพระนามนี้ โปรดฯ ให้สร้างด้วยทองคำสำหรับพระราชทานหม่อมเจ้า และบุตรข้าราชการผู้ใหญ่ที่ไป ตามเสด็จครั้งนั้นด้วย) ประเพณีการพระราชทานพระแสงราชาวุธและพระราชทานแจกเสมา เริ่มมีขึ้นครั้งนั้นเป็นต้น จึงปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ ว่าเมื่อเสด็จ ไปถึงเมืองไทรได้มีการพิธีพระราชทานพระแสงราชาวุธและผู้ว่าราชการกรมการจังหวัดนั้น จัดการสมโภชพระแสงราชาวุธเนื่องในการรับเสด็จ และมีเรื่องปรากฏว่า ทรงพระกรุณา โปรดเกล้าฯ พระราชทานแจกเสมาแก่เด็กชาวเมืองทุกระยะไป

ประกาศการเสด็จพระราชดำเนิน ประพาศหัวเมืองฝ่ายเหนือ

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า การที่จะเสด็จพระราชดำเนินประพาศหัวเมืองฝ่ายเหนือ เพื่อจะได้ทรงนมัสการพระพุทธชินราช แลทรงหล่อพระพุทธชินราชจำลองที่เมืองพิษณุโลก และจะได้ทอดพระเนตรภูมิประเทศแลตรวจราชการประกอบพระราชดำริที่จะทรงทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญยิ่งขึ้นสืบไปนั้น กำหนดจะได้เสด็จพระราชดำเนินจากกรุงเทพมหานคร ณ วันที่ ๒๙ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ ประมาณเวลากว่าเสด็จกลับคืนกรุงเทพมหานครราวสัก ๕๐ ราตรี การเสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้ย่อมจะนานวันอยู่ แต่ในตำบลที่ต่าง ๆ ตามหัวเมืองที่จะประทับนั้นได้โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานกระทรวงโยธาธิการจัดการให้มี โทรเลขติดต่อกันกับกรุงเทพมหานครแล้ว แลถ้ามีเหตุการณ์อันใดอันหนึ่งซึ่งเป็นการสำคัญ อันเป็นพระราชกิจ ฤตต้องเป็นพระราชธุระอยู่ นั้น ก็อาจจะกราบบังคมทูลพระกรุณาฯ แลรับพระราชทานกระแสพระบรมราชโองการได้ตลอดเวลาในไม่ช้านัก แต่กระนั้นแล้วยังมีพระบรมราชประสงค์อีกว่า จะไม่ใช่ราชการแผ่นดินซึ่งเคยทรงเป็นพระธุระอยู่เป็นนิตยนั้นต้องค้างค้ำสำเร็จช้าเวลาไป เพราะเหตุที่ไม่ได้ประทับอยู่ในกรุงเทพมหานครนี้ได้เลย แลทรงพระราชดำริเห็นว่า การเสด็จพระราชดำเนินคราวนี้ ถึงเป็นการที่เสร็จประพาศตามหัวเมืองในพระราชอาณาเขตรก็ดี บางทีจะมีราชการแผ่นดินอยู่บ้าง บางอย่างที่ถูกทูลฉลอง เพื่อได้มีพระราชดำรัสสั่งเป็นสิทธิ์ขาดไปโดยฉับพลัน แลการอันนั้นไม่พอที่จะต้องมีโทรเลขไปกราบบังคมทูลพระกรุณาฯ ให้เห็นเข้าไปไม่ทันท่วงทีของการที่จำเป็นจะกระทำให้สำเร็จแล้วไป ได้ดังนี้

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานอำนาจในราชกิจที่จะรักษาพระนครในระหว่างเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาศหัวเมืองฝ่ายเหนือครั้งนี้ ไว้แก่พระเจ้าอนงยาเชอกรมหลวงเทวะวงศโรปกการ แลให้ทรงเป็นประธานในที่ประชุมทั้ง ๒ อย่างดังที่ได้กล่าวต่อไป แลให้ทรงบังคับบัญชาการทั้งปวงสิทธิ์ขาดทั่วไปพร้อมด้วยที่ประชุมทั้ง ๒ อย่างคือ:—

อย่าง ๑ ที่ประชุมรัฐสำเร็จราชการอยู่รักษาพระนครกรุงเทพฯ นั้นมีที่ปรึกษา ๒

คือ :—

๑. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนเรศวรฤทธิ์
๒. พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์

อย่าง ๒ ที่ประชุมเสนาบดีนั้น มีเสนาบดีผู้ที่อยู่รักษาพระนครรวมทั้งผู้เป็นประธานด้วยเปน ๕ กับปลัดทูลฉลอง ผู้แทนเสนาบดีที่ตามเสด็จพระราชดำเนิน ๕ รวม ๑๐

คือ :—

๑. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศโรปกการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ แลเปนประธานในที่ประชุม
๒. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนเรศวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล
๓. พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ
๔. เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ
๕. เจ้าพระยาเทเวศรวงศวิวัฒน์ เสนาบดีกระทรวงเกษตรราชการ
๖. หม่อมเจ้าปิยภักดี ปลัดทูลฉลอง แทน (พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย) เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ
๗. พระยาศรีสหเทพ ปลัดทูลฉลอง แทน (พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพ) เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
๘. พระยาบำเรอภักดิ์ ปลัดทูลฉลอง แทน (พระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา) เสนาบดีกระทรวงวัง
๙. พระยานรินทรราชเสนี ปลัดทูลฉลอง แทน (สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช) เสนาบดีกระทรวงกลาโหม
๑๐. พระยาจักรปาณี ปลัดทูลฉลอง แทน (พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์) เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม

แต่ให้พระยาตรีสุนทรโวหาร เจ้ากรมพระอาลักษณ์ เป็นสภานุเคราะห์สำหรับ
ที่ประชุมทั้ง ๒ อย่างนี้ด้วย แล้วให้ประชุมกันในพระบรมมหาราชวังเป็นนิตย์ทุกวันไป
ตามเวลาที่สมควรจะกำหนดไว้

ถ้ามีการอันใดเช่นกล่าวมาข้างต้นนี้เกิดขึ้น ซึ่งควรจะกราบบังคมทูลพระกรุณาฯ
ก่อน ก็ให้รับกราบบังคมทูลไป โดยทางโทรเลข

แต่ถ้าการอันใดอันหนึ่ง ซึ่งเป็นการร้อนเรวก็ดี หรือเป็นกิจไม่สำคัญพอที่จะถึง
ต้องกราบบังคมทูลพระกรุณาฯ ก็ดี เมื่อการนั้นเป็นกิจซึ่งเคยพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัย
โดยไม่เคยต้องปรึกษาเสนาบดีแล้ว ก็ให้พร้อมทั้งที่ประชุมผู้สำเร็จราชการอยู่รักษาพระนคร
กรุงเทพฯ ศาลาการเทียบเคียงกับพระราชนิยม แลแบบอย่างที่เคยแลควรแก่เหตุนั้น บังคับ
บัญชาไปให้สำเร็จแล้ว จึงกราบบังคมทูลพระกรุณาฯ ออกไปภายหลัง

เมื่อการนั้นเป็นกิจที่เคยโปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดีประชุมปรึกษากันก็ให้พร้อมทั้งที่
ประชุมเสนาบดีบังคับบัญชาไปให้ตลอดทุกประการ สุดแต่ให้การที่ควรจะให้สำเร็จทุกอย่าง
ทั้งปวงนั้น สำเร็จทั่วไปให้ทันการทันเวลาอันควร อย่าให้ค้างค้ำขวางขัดอยู่เสียเวลาไป โดย
ไร้เหตุ

แลข้าราชการทุกตำแหน่ง พึงบังคับบัญชาให้เข้าใจแน่นอนตามพระราชกำหนด
หมาย แลกระทำตามทุกสิ่งทุกประการเทอญ

ประกาศมาแต่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ในพระบรมมหาราชวังกรุงเทพฯ ณ วัน
ที่ ๒๕ เดือนกันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ เป็นวันที่ ๑๒๐๐๕ หรือปีที่ ๓๔ ในรัชกาล
ปัตยุบันนี้

พระราชหัตถเลขา

เรื่องเสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔

(ฉบับที่ ๑)

เมืองอ่างทอง

วันที่ ๒ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวศร์วงษ์โรประการ

ด้วยฉันขอบอกรายงานระยะทางที่ได้ออกจากบางปิ่นวันนี้เวลาบ่ายรุ่งครึ่ง พระยาโบราณบุรานุรักษ์ปลัดเทศาภิบาลกรุงเก่าลงเรือมาด้วย จนถึงพรหมแดนเมืองอ่างทอง พระวิเศษไชยชาญ^(๑) ผู้ว่าราชการเมืองนำดอกไม้ธูปเทียนมาต้อนรับ เปลี่ยนลงเรือมาด้วยจนถึงพลับพลาเหนือเมืองเดียวหนึ่งประมาณบ่าย ๔ โมง ได้ขึ้นไปยังโรงพิธีซึ่งมีพระสงฆ์ ข้าราชการแลราษฎรคอยพร้อมอยู่ในที่นั้น ผู้ว่าราชการเมืองอ่านคำต้อนรับ ฉันได้มอบพระแสงราชวุธเสร็จแล้ว แลแจกตรา แล้วรับราษฎรดูเป็นที่ชื่นชมยินดีกันมาก มีความปรารถนาที่จะให้รับพระเคนทุกอย่างบรรดาสิ่งที่ได้ถือมา จนเวลาบ่ายค่ำจึงได้เลิก ตามระยะทางที่มาตลอดทั้งในแขวงกรุงเก่าแลแขวงอ่างทอง ราษฎรได้ต้อนรับด้วยความจงรักภักดีเป็นอันมาก

ในเขตแขวงกรุงเก่าไม่ใคร่จะเห็นแปลกเพราะเคยเห็นอยู่เนือง ๆ แต่ลำน้ำตั้งแต่ตั้งแต่เกาะมหาพราหมณ์ขึ้นมาต้นเสียเป็นอันมาก ตัวเกาะมหาพราหมณ์เองนั้นไม่มีร่องรอยว่าเป็นเกาะเลย คงแต่ชื่อเท่านั้นเพราะน้ำได้ตกไปเสียทางคลองบ้านกุ่มนั้น ถ้าไม่ได้แก้ไขอย่างไรเลยไม่เข้าแม่น้ำตอนนั้นจะเสียตลอด แต่ในเมืองอ่างทองซึ่งฉันไม่ได้เห็นนานแล้ว ถ้าไม่บอกก็ไม่รู้จัก บ้านเรือนแน่นหนาตลอดทั้ง ๒ ฝั่งน้ำ มีวัดแลบ้านเรือน ที่ว่าการเมืองที่ว่าการอำเภอ ซึ่งสร้างขึ้นใหม่ ๆ มากทั้งโรงเลื่อยตลาดศรีกรัง เดียวนี้กำลังตั้งโรงเลื่อยจักรแต่ยังไม่แล้ว หลวงอุดรภักดิ์พานิช^(๒) เป็นผู้ทำขึ้น คิดจะปรุงเรือนขาย ด้วยคนต้องการเรือนใหม่ ๆ มาก ที่พลับพลาทำเป็นแพใหญ่ยาวโดยประณีต มีความสบายมาก เวลาค่ำ มีการมหรศพลตามประทีปจุดดอกไม้เพลิงศรีกรัง สมพัคย์นดี มีฝูงมากกว่าที่กรุงเทพฯ แต่ไม่สู้ชุมนุมนัก การทั้งปวงเป็นที่เรียบร้อยสดวกดีหมดทุกอย่าง

สยามินทร์

(๑) พระวิเศษไชยชาญ (อวบ เปาโรหิตย์) คราวนี้ได้เลื่อนเป็นพระยาอินทรวชิต ต่อมาเลื่อนเป็นพระยาจันทน์สนธิ์บดี แล้วเป็นพระยาคำแหงสงคราม สภุหเทศาภิบาลมณฑล นครราชสีมา เดียวนี้เป็นพระยาราชนกุล

13/12/2565

(๒) หลวงอุดรภักดิ์พานิช (เต็ง) นายห้างกิมแสงผลี

(ฉบับที่ ๒)

เมืองสิงห์บุรี

วันที่ ๔ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวศร์วงษ์โรประการ

ด้วยต่อแต่หนังสือฉบับก่อน ขอบอกราชงานส่วนวันนี้ เวลาเช้า ๒ โมงออกจาก
พลับพลาเมืองอ่างทอง มาจนเวลา ๕ โมงเช้าถึงวัดไชโย ได้แวะขึ้นที่วัด วิหารทำดี ถึงว่า
ต่อพระอุโบสถออกมาข้างหน้าดูภายนอก รูปก็เป็นลวดหลั่นกันดี ภายในก็สว่างตลอด งานที่ทำ
ก็อยู่ข้างประตูในพระอุโบสถปุศิลาแลเขียนรูปภาพพอใช้ เสียแต่พระประธานเป็นแม่ลูกอิน
อย่างประจวบนี้ ห่มผ้ามีดอกดวงซึ่งนับกันว่าเป็นพระอย่างราคาแพง ในมุขหลังพระอุโบสถ
รูปสมเด็จพระพุฒาจารย์ โต มีเค้าจำได้ แต่หนุ่มไปกว่าเมื่อเวลาถึงมรณภาพสักหน่อยหนึ่ง
พระองค์ใหญ่พระสอเล็ก พระภักตร์ยาว ถ้าหากว่าตั้งนั่งร้านขึ้นไปตรงพระภักตร์เห็นจะยาว
เกินขนาด แต่ดูก็เป็นการยากที่จะปั้นให้งามได้ เพราะที่เลดูต้องเห็นลูกคางก่อนอื่น เพราะ
ต้องแหงนคอตั้งบ่า ถ้าไม่มีวิหารบันกั้นกลางแจ้งจะคอยหาที่ดูง่ายสักหน่อย พอมีสการแล้ว
กลับลงเรือ ออกจากที่นั่นมาหน่อยหนึ่งก็เข้าแขวงเมืองพรหม พระอนุรักษภูเบศร์^(๑) ผู้รั้ง
มาเปลี่ยนพระวิเศษไชยชาญ ในระยะทางที่มากผู้คนไม่แน่นอนเหมือนเมืองอ่างทอง แต่
การต้อนรับของราษฎรแข็งแรงดีเหมือนกันมาถึงพลับพลาเมืองสิงห์ เวลาบ่าย ๕ โมงครึ่ง
เมืองสิงห์นี้เพิ่งยกมาตั้งใหม่ตรงปากน้ำบางพุดชา แขวงเมืองพรหม มีการพิธีให้ดาบอย่าง
อย่างเมืองอ่างทองจนเวลาเกือบทุ่ม ๑ จึงได้เสร็จ สังเกตดูว่าคนเมืองนี้การแต่งเนื้อแต่งตัว
อยู่ข้างจะจนกว่าเมืองอ่างทอง การค้าขายนอกจากปรกติก็มีเฟาปูนมาก เพราะรับศิลามาจาก
เมืองลพบุรี เป็นทางที่ล่องลงไปกรุงเทพฯ ง่าย พระยาราชพงษานุรักษ์^(๒) เทศาภิบาล
มณฑลนครสวรรค์ลงมาจับอยู่ในที่นี้ด้วย การพลับพลาเหมือนกันกับเมืองอ่างทอง เว้นแต่
บนบกไม่มีสวน แลไม่สู้ประณีตเหมือนเมืองอ่างทอง ซึ่งพระวิเศษไชยชาญออกจะเป็น
ข้างอยู่ แต่ในที่นี้ไม่มีขงเลย

สยามินทร์

(๑) พระอนุรักษภูเบศร์ (โคม) ต่อมาเป็นพระเกรียงไกรกระบวนยุทธ

(๒) พระยาราชพงษานุรักษ์ (แจ้ บุนนาค) ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระยาไกรเพชรรัตนสงคราม

(ฉบับที่ ๓)

บ้านสรรพยา

วันที่ ๕ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวศรวงชวโรประการ

ด้วยอนุสนธิรายงานซึ่งได้บอกไปแต่ก่อน วันนี้เวลา ๑ โมงเช้า ได้ออกจากเมือง
สิงห์มาถึงพลับพลาบ้านสรรพยาเวลาย่ำค่ำ ตามระยะทางก็คล้ายกันกับเมืองพรหมต่างแต่ตลิ่ง
ค่อยสูงขึ้น ที่ว่าการเมืองอินทร์ย้ายไปตั้งฝั่งตะวันออก เข้าแขวงเมืองไชยนาท พระยาสุร-
บดินทร^(๑) ไปเปลี่ยนลงเรือ เขื่อน้ำขึ้นน้อยกว่าปีกลายนี้ศอกเศษ เพราะฉะนั้นพลับพลา
ซึ่งทำริมฝั่งจึงได้สูงกว่าเรือมาก มีอำเภอกำนันแลราษฎรมาหา มาก กำลังแจกเสมาอยู่ฝนตก
หนักประมาณสัก ๔ ชั่วโมงจึงได้หยุด มีสัตว์ต่างๆ มาก มีฝูงชุมแต่ไม่เหมือนที่เล่า การ
ทั้งปวงเรียบร้อยเป็นปรกติดี

สยามินทร์

(๑) พระยาสุรบดินทร (ตั้ง)

(ฉบับที่ ๔)

เมืองไชยนาท

วันที่ ๖ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ

ด้วยฉันได้รับหนังสือฉบับเล็กลงวันที่ ๔ นั้นแล้ว อนุสนธิรายงานวัน ได้ออกจากบ้านสรรพยาเวลา ๔ โมงเช้า เพราะระยะทางไกลกำหนดเรือเมล์เดิน ๕ ชั่วโมง แต่เมื่อมาก็ไม่ถึง ๕ ชั่วโมง บ่ายโมงเศษได้มาถึง พลัปลาดังที่นำที่ซึ่งจะตั้งที่ว่าการใหม่ อันได้ยกเสาเป็นโครงขึ้นไว้แล้วเป็นท่าเลใกล้บ่อนแลด้านภาษีเก่า มีบ้านเรือนติดต่อกันขึ้นไปข้างเหนือหน้า แต่ริมตลิ่งเป็นที่น้ำวนแลรับแดดบายนัดไม่สบาย แต่ที่ว่าการเดิมซึ่งยังคงอยู่บัดนี้ตั้งอยู่ใต้แหลม เป็นที่ซึ่งพระยาประธานคโรไทย^(๑) ได้มาตั้งอยู่เก่า ซึ่งย้ายใหม่ เพราะว่ามีหาดบังน้ำ แต่ดูยังไม่สู้เหมาะ ถ้ากระไรจะคิดย้ายใหม่ ระยะทางที่ขึ้นมาอยู่ข้างจะเยียบส่งตกลงไปกว่าเมืองพรหมเมืองอินทร์ซึ่งว่าเยียบอยู่แล้วนั้นอีก มีคนแต่ริมหน้า ฤกเข้าไปก็เป็นป่า ถึงริมแม่น้ำก็พอมีที่ว่างไม่มีเจ้าของบ้าง เรือเล็กที่ใช้สอยกันในที่พื้นเมืองดูไม่ใคร่มีเรือเหนือขึ้นล่องก็ไม่ใคร่แหวะ ผลแห่งการทรุดโทรมด้วยการศึกภายนอกภายในอันเมืองไชยนาทได้รับมานับด้วยร้อยปีเป็นอันมากนั้น ยังปรากฏไม่สิ้น

เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ ได้ตั้งพิธีมอบพระแสงประจำเมือง แลแจกเสมา

เวลาบ่าย ๔ โมงลงเรือแจวล่องลงไปดูวัดพระบรมธาตุ ซึ่งอยู่ปากน้ำเมืองสรรค์ ฟากใต้ ได้ความจากพระครูอินทโมฬีศรีบรมธาตุ^(๒) ว่าเชิงเทินเมืองเก่ายังมีอยู่ในที่ล่งข้างวัด แต่การทั้งเมืองไม่มีผู้ใดทราบ เพราะได้ทิ้งร้างมาเสียช้านาน เมืองนี้เห็นจะได้ตั้งภายหลังสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ได้เมืองสุโขทัยเป็นประเทศราชขึ้นกรุง พระเจ้าแผ่นดินฝ่ายเหนือองค์ที่สุด มหาธรรมราชาเลไทยได้เป็นเจ้าครองเมืองในที่นั้น ต่อนั้นก็คงจะเป็นพระวงศ์ข้างกรุงเก่าขึ้นมาครอง เช่นสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) เป็นต้น เมืองนั้นเอาลำนน้ำแม่น้ำแควใหญ่แควเมืองสรรค์เป็นคู พระบรมธาตุรูปแปลกแต่เล็ก มีศิลา

(๑) พระยาประธานคโรไทย (ฉาย)

(๒) พระครูอินทโมฬี (ข้าง) ได้เป็นพระราชอาคันตุกะ ในรัชกาลที่ ๖

จารึกอยู่ที่ฐานโพธิ์ แต่เป็นจารึกใหม่ ๆ เป็นอักษรขอมเขียนภาษาไทย ว่าด้วยการเรียไ
ปฏิสังขรณ์พระธาตุบอกรือนเงิน ๒ สสิ่ง ๓ สสิ่ง แต่ที่มีควรจะสังเกตอยู่ ๒ แห่ง คือยัง
เรียกเมืองสวรรคว่าเมืองแพรกคือแพรกศรีราชา กับกล่าวว่ามีสมเด็จพระรูปเสด็จขึ้นไปใน
การฉลอง คำนวนดูตกอยู่ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ สมเด็จพระรูปนั้นคงจะเป็น
กรมพระเทพามาตย์ พระอรรคมเหษีกลางแผ่นดิน พระเพทราชา ซึ่งทรงผนวชเป็นรูปชี
อยู่วัดดุสิต นี่เห็นจะเป็นตัวอย่างให้เกิดสมเด็จพระรูปศิริโสภาคมหานาคนาวิขึ้นที่กรุงเทพ ฯ
มีระฆังใบหนึ่งหล่อเมื่อพระพุทธศักราช ๒๒๗๐ เสียงไม่เพราะ พระครูอินทโมฬีอยู่ข้างจะ
แข็งแรงในการปฏิสังขรณ์แลจัดการเล่าเรียน กลับขึ้นขึ้นมาโดยเรือไฟแล้วไปเดินเล่น ร้อน
จัดจนเวลาค่ำฝนตกแต่ไม่สู้มาก

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๕)

ทำจนวนอำเภอโมเฮอร์มย์

วันที่ ๘ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ

ด้วยอนุสนธิรายงานซึ่งได้บอกมาแต่ก่อนนั้น ครั้นเมื่อวันที่ ๗ เวลา ๔ โมงเช้า ได้ลงเรือ ๒ แจว ล่องลงไปตามลำแม่น้ำไปเข้าคลองแพรก ทางประมาณสักชั่วโมงหนึ่งถึงเมืองสรรค์เก่า ได้ขึ้นที่วัดพระมหาธาตุ ตามระยะทางที่ไป ที่ปากคลองมีสะพานแลศาลาทำม่นคงดี มีถนนเดินเข้าไปจนถึงวัดพระบรมธาตุ เป็นของหลวงประชุมพลสินธุ์สร้าง ซึ่งฉันได้ให้รางวัลเหรียญราชรุจิไว้แต่วานนี้แล้ว ต่อเข้าไปมีบ้านเรือนมาก มีเรือนฝากระดานซุ้ม ส่วนต้นผลไม้เต็มบ้าง กำลังขึ้นใหม่บ้าง ข้างหลังเข้าไปเป็นนา ภูมิที่ทำมาหากินดีกว่าเมืองไชยนาท ราษฎรก็ดูบริบูรณ์กว่า ในการแต่งเนื้อแต่งตัว เมืองสรรค์เป็นเมืองที่รอดจากเกณฑ์ข้าหลวงขึ้นล่องมาแต่เดิม เพราะอยู่ลับเข้าไป จึงไม่ยับเยินเหมือนเมืองไชยนาท แต่คลองนั้นระดูแล้งน้ำแห้งขาด แต่ถ้าจะต้องการน้ำ ขุดทรายในลำคลองลงไปศอกหนึ่งก็ได้น้ำ

วัดพระ มหาธาตุอยู่ในตำบลบ้าน ซึ่งเรียกว่าบ้านพระลาน อันเป็นที่ตั้งวังเจ้าผู้ครองเมือง อยู่ในกลางย่านระหว่างคูเมืองทั้ง ๒ ด้าน เที่ยงเทินยังมีปรากฏอยู่เป็นเนินดิน สุกยื่นเข้าไปจากแม่น้ำปากตวันตก ๒๐ เส้น แต่เมืองนี้เป็นเมืองท่า ๒ ฟากน้ำเช่นเมืองทั้งปวง แต่ฟากตะวันออกจะยื่นเข้าไปมากน้อยเท่าใด เค้ายื่นหายไปเสียแล้ว บางทีจะได้คงอยู่แต่ฟากเดียวในชั้นหลัง วัดพระมหาธาตุนั้นตามฝีมือที่ทำมีเป็น ๒ คราวฤๅ ๓ คราว ชั้นเดิมทีเดียวเป็นอย่างเมืองละโว้ ชั้นที่ ๒ เป็นอย่างเมืองลพบุรี เป็นการที่ทำเพิ่มเติมซ้ำๆ กันลงไป เช่นตัวอย่างที่เห็นชัดคือพระระเบียง เดิมเป็นพระศิลาผนังเว้าห้องหนึ่งมีห้องหนึ่ง ครั้นภายหลังทำแทรกลงในห้องว่างๆ ห้องเป็นพระก่ออิฐแลขยายระเบียงต่อออกไปเอามุมเป็นกลาง อย่างเช่นวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สร้างพระวิหารใหญ่ขึ้นใหม่ เห็นจะเป็นครั้งเจ้าพี่พระยาแต่ที่จะไม่แล้ว ตัวพระมหาธาตุนั้นก็เป็นรูปสี่เหลี่ยมซ้อนกันเป็นชั้น ๆ ที่จะป็นยอดเล็กยอดน้อยไม่ใช่ปราสาท เขาทำทางเดินเข้าไปวัดพระยาแพรก (คือเมืองนี้เรียกแพรก

ศรีราชา) แล้วถึงวัดอีกวัดหนึ่งซึ่งไม่มีผู้ได้รู้จักชื่อเสียแล้ว ถัดเข้าไปจึงถึงวัดสองพี่น้องแล้ววัด
จันทร์วัดสองพี่น้องนั้นมีพระปรารักษ์เขมรยังดีอยู่ไม่ทลาย ในห้องปรารักษ์มีพระพุทธรูปซึ่ง
ชำรุดตอนล่างองค์หนึ่ง ตอนบนดี หน้าตาเป็นพระชั้นนครไชยศรี บางทีจะชำรุดมาเก่าแล้ว
จึงเอาขึ้นไปซ่อนไว้เสียบนพระปรารักษ์ ตอนล่างก็เห็นจะก่อประกอบ ได้ให้คนดูหนักก็ไม่
พบๆ แต่พระซงษ์ ๒ ข้างเป็นพระแปลกดีมาก รูปนี้ไม่เคยเห็นใหญ่ถึงเท่านี้ ได้ให้ส่งไป
กรุงเทพฯ ฯ อาคารกิริยาที่สร้างวัดในที่นี้เหมือนเมืองลพบุรีทุกอย่าง คือมีพระเจดีย์รูปต่างๆ
รายรอบ ๒ รอบ แลพระปรารักษ์เฟื่องตามมุมเป็นต้น วัดสองพี่น้องนั้นเห็นจะไม่ใช่สองคน
พี่น้องสร้าง เป็นวัดสองวัดติดกัน แลเห็นกำแพงเหลื่อมกันอยู่ วัดเหล่านี้ไม่เก่าเหมือนวัด
พระมหาธาตุทั้งนั้น ได้แจกเสมาราษฎร แลกินเข้ากลางวันแล้วลงเรือ ล่องลงไปดูคลองคู
แฉะบ้านหลวงคลังนอกราชการ ซึ่งเป็นคนเก่าผู้การในเมืองสรรค์มาก กลับด้วยเรือกลไฟเล็ก
ขึ้นมาถึงไชยนาทเวลาย่ำค่ำ ร้อนจัดเต็มที ต่อดึกฝนจึงได้ตก

วันนี้เวลาเข้าโมงครึ่งออกจากเรือจากเมืองไชยนาท ได้เห็นคลองลัด ซึ่งกรมหลวง
ดำรงชุดไม่ชำนาญ^(๑) แม่น้ำทางอ้อมกลายเป็นหญ้าแหลมชันตอนไปหมดเสียแม่น้ำไปเป็นอันมาก
ซึ่งเป็นเหตุให้กรมดำรงเองคิดจะห้ามไม่ให้ชุดคลองลัด ทางที่ขึ้นมานี้ก็ต้องขึ้นมาทางลัดนั่นเอง
เวลาเข้า ๓ โมงเศษถึงธรรมามูล ขึ้นเขามีราษฎรมาอยู่มาก พระวิหารหลังใหญ่ หลังคาพัง
ทลายลงมาทั้งแถบ จำจะต้องปฏิสังขรณ์ พระเจดีย์ก็ทลายลงมาแถบหนึ่ง เห็นของเดิมที่จะ
เป็นไม้ ๑๒ จะก่อกอกให้กลม แกนนั้นยังดีอยู่ทลายแต่ที่พอกแถบหนึ่ง พระพุทธรูปเมือง
สรรค์ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เชิญมาไว้ในพระอุโบสถ พระ
รัศมีชำรุด เมื่อมีสการพระแลดีตราเสร็จแล้วแจกเสมาราษฎร แล้วเดินทางลงเรือต่อมาอีก
ระยะนี้บ้านห่าง จนถึงคู้งสำเภตรงคลองสะแกกรังข้ามจึงมีตลาดที่ว่าการอำเภอเมืองมโนรมย์
ได้ย้ายลงมาตั้งเหนือตลาด แต่นั้นต่อขึ้นไปยิ่งเจียบมากขึ้น ถึงท่าฉนวนที่ทำปลับปลาเวลา
บ่าย ๓ โมงเศษ มีราษฎรมาหา ได้แจกเสมาเด็ก แต่มีเด็กน้อยกว่าอัตราที่กะมาก ด้วยคน
พลเมืองมีเพียง ๔๐๐๐ เท่านั้น มีฝนตกสองพักแต่ไม่สู้มาก การท่งปวงเรียบร้อยดีอยู่

สยามินทร์

(๑) คลองลัดนี้เรียกกันว่า "ลัดเสนาบดี" ชุดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ เดียวนี้กลายเป็นลำแม่น้ำไปแล้ว

(ฉบับที่ ๖)

เมืองนครสวรรค์

วันที่ ๑๐ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ

อนุสนธิรายงานซึ่งได้บอกมาแต่ก่อน เมื่อเวลาวานนี้เวลาเช้า ๓ โมงเศษ ออกจากพลับพลา ไปด้วยเรือกลไฟองครักษ์ ล่องน้ำลงไปเข้าคลองโกรกกราก ที่ปากคลองนั้น ตื้นปนคัน ช่องข้างเหนือเข้าไม่ได้ เข้าได้แต่ช่องข้างใต้ ถัดปากคลองเข้าไปหน่อยหนึ่ง มีบ้านเรือนแลแพอยู่บ้าง เป็นที่ลุ่มจนถึงพรมแดนเมืองอุไทยธานี ต่อเข้าไปจึงปนที่ตื้นปนคันสูงบ้างต่ำบ้าง ฟากข้างขวามือเป็นป่าอย่างโดยมาก ทางในลำคลองประมาณ ชั่วโมงเศษ รวมทั้งที่ล่องน้ำ ๒ ชั่วโมง จึงถึงเมืองอุไทยธานี ตั้งพลับพลาที่ท้ายเมืองใกล้ที่ว่าการซึ่งปลูกขึ้นใหม่ ทำการพิธี ให้พระแสงตามเช่นเคยให้ในเมืองอื่น แลแจกเครื่องราชอิสริยาภรณ์ แจกเสมา แล้วกินกลางวันในที่นั้น เวลาบ่ายลงเรือแจว มีเรือไฟเล็กลากไปตามลำคลอง ถนนมีแต่ร้อนนัก จึงไม่ได้เห็นบ้านเรือนต่อนข้างบกซึ่งซ้อนกันอยู่เป็นสองชั้น เห็นแต่ข้างหลังบ้าน ไปขึ้นที่ท่าตลาดใต้วัดขวิด ตลาดนั้นมีผู้คนแน่นหนา แต่ถนนยังเป็นทรายอ่อน แลรางน้ำมักจะเต็ม ไม่เป็นถนนที่ได้ทำ เป็นแต่ทางคนเดิน ได้เห็นบ้านเรือนแน่นหนา ราษฎรเป็นคนบริบูรณ์โดยมาก ความบริบูรณ์ของเมืองนี้อาศัยการค้าเข้าอย่างเดียว เพราะเหตุที่แผ่นดินนอกคลองนั้นออกไปเป็นที่หินราบมาก มีลำห้วยซึ่งมีน้ำแต่ระดูฝน ราษฎรเข้าไปเองในวิธีซึ่งจะปิดขังน้ำไว้เลี้ยงต้นข้าวเหมือนอย่างอิริเคชั่น เข้าไม่มีเสีย จึงเป็นที่น่าอุดมดีกว่าต่อนข้างริมน้ำซึ่งอาศัยน้ำท่า เมื่อน้ำมากเกินไปเข้าก็เสีย แลยังมีที่ซึ่งลุ่มเกินไปจนทำนาไม่ได้เสียเลยก็มีโดยมาก เมืองอุไทยธานีเก่าตั้งอยู่ในที่ซึ่งเป็นที่ตื้น ห่างจากคลอง ห่างจากคลองสะแกกรังประมาณ ๕๐๐ เส้น ใต้ถ้ำไม่ค่อยได้ความ แต่สังเกตโดยพระพุทธรูป ซึ่งมีผู้นำมาให้ เห็นว่าเป็นเมืองเก่ามาก คงจะเป็นชั้นเมืองกำแพงเพชร แต่เห็นจะได้ทิ้งโทรมเสียแต่เมื่อครั้งกรุงเสียไปแล้ว เพราะฉะนั้นเมื่อพม่าเผาครั้งหลังที่สุด จึงได้เผาแต่บ้านอุไทย ทำได้เผาเมืองอุไทยไม่ แต่นั้นมาจึงได้ย้ายเมืองมาตั้งคลองสะแกกรัง พร้อมกับกับยกเมืองกาญจนบุรีจากเขาชนไก่มาตั้งปากแพรกเป็นต้น หลบเข้ามาอยู่ฝั่งตะวันออกทั้งสิ้น เพราะ

จนเมืองอุไทยธานีเดิยวตั้งอยู่ในเขตรแขวงเมืองไชยนาท เป็นเมืองที่ตั้งอยู่ห่างด่านที่สุด
เมื่อมีราชการข้างปลายด่านจึงเป็นความลำบาก ที่จะต้องเดินฝ่าป่าเตงรัง ไม้ยางป่า ไม้ขอนสัก
ซึ่งในฤดูฝนเดินไม่ได้มิใช่ชุมมาก แต่บัดนี้ ได้แก้ไขในการป้องกันรักษาโจรรู้อัยปลายแดน
คือตั้งตำรวจภูธรขึ้นไว้ก่อนแล้วทั้ง ๒ อำเภอ ความผู้ร้ายปลายแดนเป็นการสงบเรียบร้อยอยู่

กลับจากตลาดแวงที่วัดอุโบสถาราม อยู่ตรงกันข้าม พระครูอุไทยธรรมนิเทศ^(๑)
ทำแพข้อฟ้าจอดที่หน้าวัด แล้วเชิญพระพุทธรูปหล่อด้วยเงิน ๒ องค์ ๆ หนึ่งหนัก ๗๐ ชั่ง
องค์หนึ่งหนัก ๕๐ ชั่งมาตั้งไว้ให้ดูแลบอกให้ด้วย เห็นว่าเป็นพระซึ่งราษฎรได้มีใจศรัทธา
หล่อขึ้น ควรจะคงไว้ให้เขาได้สักการบูชา จึงไม่ได้รับ และพระ ๒ องค์นั้นองค์ที่หนัก ๕๐
ชั่งห่มผ้ามีกลีบจีวรหล่อด้วยเงินไม่ได้ผสม แต่รูปร่างไม่งามเลย อีกองค์หนึ่งผสมทองแดง
เจ้าของว่าเพื่อจะให้เงาถูกเป็นพระอย่างแม่ลูกอิน แต่ดูค่อยดูได้หน่อยหนึ่ง

ออกจากวัดมาตามลำคลองสะแกกรัง แล้วลัดออกทางคลองสาเหล้ามาออกหนอง
ชุมสุนัข แล้วออกคลองปากบาง คลองทั้ง ๒ นี้เป็นคลองแคบ แต่คลองหลังน้ำเชี่ยวจัด
ต้องขึ้นเดินเลียบบคลองมาลงแม่น้ำออกที่เกาะเทโพ แลเห็นพลับพลาท่าฉนวน กลับขึ้นมาถึง
พลับพลาบาย ๔ โมงเศษ ที่พลับพลาอันจัด ต้องขึ้นไปนั่งอยู่บนบก เวลาค่ำฝนตกหนัก
แล้วตกมากบ้างน้อยบ้างไปตลอดคืนยังรุ่ง ยุงชุม

วันนี้เวลาเข้าโมงหนึ่งตรงได้ออกเรือ พระยาประธานนคโรไทยได้ลงเรือมาด้วย
จนถึงพรหมแดนเมืองพุกทิวรี พระจามรมย์บริรักษ์^(๒) ปลัดมณฑลมารับแลเปลี่ยนลงเรือต่อมา
เวลาย่ำค่ำจึงถึงพลับพลาเมืองนครสวรรค์ ตามระยะทางในแขวงเมืองพุกทิวรี ได้เห็นป่าไม้ยาง
ข้างฝั่งตะวันตก ข้างฝั่งตะวันออกเป็นทุ่ง มาในแดนเมืองนครสวรรค์เป็นภูเขาเทือกยาวตลอด
จนถึงน่าที่ว่าการไม่สู้ห่างฝั่ง แต่ข้างตะวันตกซึ่งมีเขาเทือกยาวเหมือนกันแต่ห่างฝั่ง ทาง ๒ วัน
ในระหว่างแม่น้ำกับเขานั้นเป็นป่าไม้เบญจพรรณ บ้านเรือนริมฝั่งน้ำห่างเพราะเป็นที่ลุ่ม ที่
ที่ว่าการเลื่อนขึ้นไปจากเมืองเดิมตั้งตรงหัวเกาะเห็ด ได้เห็นเรือนข้าหลวงต่าง ๆ สร้างขึ้นแล้ว

(๑) พระครูอุไทยธรรมนิเทศ (จัน) ภายหลังได้เป็นพระครูสุนทรมุณี เจ้าคณะจังหวัดอุไทยธานี

(๒) พระจามรมย์ บริรักษ์ (ฤกษ์ ณ นคร) ภายหลังได้เป็นพระยาอดเมือ ขววง

หลายหลัง แลที่โรงตำรจกฐรทำ ๓ หลังใหญ่โต ถนนริมน้ำแข่งดีพอใช้ มีทางที่เดินไปได้ถึง ๑๔๐ เส้น เขาได้จัดรถมาให้ขึ้นเป็นอุษณ์ใช้ได้โดยสะดวก การพิธีได้ไปตั้งที่ว่าการมณฑล มีให้พระแสงตามเคยแล้วจึงต้อนน้ำ มีข้าราชการแลฝรั่งเงินพ่อก้ามาก เวลา ๒ ทุ่มจึงได้เสริ้จการ เมื่อมาถึงเป็นเวลาค่ำ จึงไม่ได้เห็นอะไรทั่วไป มีความสบายดีทุกอย่าง เว้นไว้แต่ยงที่จะมากขึ้นกว่าที่ท่าฉนวน

หนังสือฉบับเล็กซึ่งเธอมีมาลงวันที่ ๒ นั้นได้รับเมื่อเวลาวานนี้ที่ท่าฉนวน

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๗)

ปากน้ำเกยไชย

วันที่ ๑๑ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ

อนุสนธิรายงานวันนี้เช้า ๒ โมงเศษออกจากเมืองนครสวรรค์ มาถึงที่นั่นเวลาบ่าย ๕ โมง ระยะทางที่มาตั้งแต่ออกจากพลับพลาแล้ว ได้เห็นคนเดินไปมาสับสนตามถนนริมน้ำตลอดจนถึงปากน้ำโพแควกำแพง มีเรือนโรงบนฝั่งยืดยาวมาก ในแม่น้ำก็มีแพจอดเรียงติดกันไปจนสุดตาที่จะแลเห็นได้แต่ไกล ข้างฝ่ายแควนี้ที่มานั้นเล่า ถึงว่าที่บนตลิ่งเป็นที่ลุ่มไม่ใคร่มีैयाเรือน ก็มีแพที่ค้าขายจอดติดเรียงกันทั้ง ๒ ฟากยืดยาวนับด้วยร้อยหลัง ซึ่งฉันไม่คิดเห็นเลยว่า การค้าขายจะสมบูรณ์เร็วได้ถึงเพียงนี้ ถ้าหากว่าจะไม่เป็นต่อกรุงเก่า ก็นับว่าคล้ายคลึงกันมาก แต่ภูมิทำเลหนึ่งมากกว่า ถึงว่าต่อขึ้นมาข้างบนจะยังมีที่คงอยู่เช่นฉันเคยคิดเห็นฤจำได้ว่าเมืองเหนือเป็นอย่างไร คือมีต้นต้นอ้อพงแขมอยู่ริมแม่น้ำ ที่บนฝั่งมีต้นไม้ใหญ่ราย ๆ คงอยู่ตามเดิมโดยมาก ซึ่งฝั่งจะแลเห็นเหมือนเช่นที่เคยเห็น ๓๒ ปีมาแล้วนั้นก็ดับต้นมีเรือนราย ๆ แลมีต้นกล้วยปลูกเป็นไรโต ๆ เกิดขึ้นเป็นอันมาก เมื่อมาถึงพลับพลาแล้ว ได้ลงเรือไฟเล็กล่องน้ำไปกลับขึ้นทางแควสุโขไทย ก็ได้เห็นมีบ้านเรือนหนาแน่นกว่าแต่ก่อนแลทั้งไร่กล้วยเช่นที่กล่าวมาแล้วนั้น

พลับพลาเดิมไม่ได้กะไว้ จนเมื่อจวนจะขึ้นมา พระยาชลยุทธร้องว่า จะขึ้นไปถึงบางมูลนาคไกลนัก ขอให้ทำพลับพลากลางย่านอีกตอนหนึ่ง กรมหลวงดำรงไม่มีท่าทางที่จะทำให้เสร็จอย่างใดได้ จึงได้ขอแรงพระวาศุเทพ^(๑) ขึ้นมาทำ พระยาชลยุทธเป็นผู้รับส่งของได้ให้เรือจำเรือบรรทุกของขึ้นมาถึงที่นี่ ถึงว่าพลับพลาเล็กกว่าที่อื่น (ซึ่งโตเกินต้องการ) ก็ทำดีเป็นที่สะดวกสบายแลเรียบร้อยมาก โดยมีวันทำงานเพียง ๑๐ วันเท่านั้น เวลาเย็นค่ำฝนตก แต่ไม่สู้มาก ยุงชุมขึ้นกว่าเมืองนครสวรรค์แต่น้อยกว่าที่ฉันเคยเห็นเป็นอันมาก

สยามินทร์

(๑) พระวาศุเทพ (ยี่. เขา) เจ้ากรมตำรวจภูธร ภายหลังได้เป็นพระยาวาศุเทพ

(ฉบับที่ ๘)

บ้านมูลนาค

วันที่ ๑๒ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ

อนุสนธิรายงานเวลาวันนี้ ออกเรือเวลาเช้า ๒ โมงเศษ ฝนตกพริ้วเสมอตลอดวันยั้งคำ น้ำที่ได้ลดลงครึ่งหนึ่งกลับขึ้น มาถึงพลับพลาบางมูลนาคเหนือที่ว่าการเมืองภูมเวลาย่ำ ๓ โมง ตามทางที่มา เป็นลักษณะเมืองเหนือซึ่งเคยจำได้อันได้กล่าวมาแล้ว แต่มีน้ำเกิดขึ้นใหม่ ๆ ร่ายกันบ้านคนตั้งที่ริมมาตลอดทาง ในเรือนเช่นนี้มีเกวียนอยู่ในลานบ้าน ได้ความว่ามีนาอยู่ข้างในเมื่อมาถึงพรมแดนเมืองภูม มณฑลพิศณุโลกก่อนนครสวรรค์ มีประตูข้ามแม่น้ำระดับประดาด้วยคำอำนาจพรแลมวงคดต่าง ๆ มีพระสงฆ์ราษฎรคอยรับเป็นการครึกครื้นมาก บางมูลนาคมีบ้านเรือนแลตลาดผู้คนหนาแน่น เกินที่คาดหมายเป็นอันมาก พลับพลาที่นี่ทำแปลกกว่าที่อื่น วางท่วงที่เป็นที่พอใจด้วยกันหมด ได้ลงเรือจากพลับพลาไปดูที่ว่าการอำเภอทำเรียบร้อยหมดจด มีที่ดินกว้างขวาง สนามหญ้าทำดี มีออฟฟิศไปรษณีย์แลโทรเลขตั้งอยู่ในที่นั้นด้วย ทำหมดจดเหมือนกัน ได้แจกเสมาด็ก การบังคับบัญชาเป็นระเบียบเรียบร้อย ลงเรือเล็กเข้าไปในคลองบุษบง คลองนี้น้ำตกลมาแต่เขาเมืองเพ็ชบูรณ์เป็นน้ำใสตอกันอยู่ที่ปากคลอง น้ำในแม่น้ำหาได้ไหลเข้าไปในคลองนั้นได้ไม่ ข้างในเข้าไปว่ามีนามาก แต่ไปไม่ถึง เขาคิดจะขำระต้นไม้ในคลองนี้ ให้ใช้ได้สดวก แต่ถ้เปิดทางเมืองเพ็ชบูรณ์ให้มาลงที่นี้ได้จะเป็นการสดวก พระยาพิจิตร์^(๑) ได้เคยขึ้นไป ว่าระยะทาง ๕ วันแลทำไม่สู้ยากนัก เมื่อเวลากลับออกมา มีเรือราษฎรตามเข้าไปรับทั้งผู้หญิงผู้ชายเป็นอันมาก พายห้อมล้อมแลให้ร้องเป็นการรื่นเริงครึกครื้นมาก เมื่อมาถึงที่ว่าการอำเภอ ได้ขึ้นบกไปตูดลาดนิตที่ได้จัดตั้งขึ้นไว้ แต่เพราะฝนตกไม่ได้หยุดตลอดวันยั้งคำ ถนนเป็นโคลนเลอะเทอะ เพราะเพิ่งทำขึ้นใหม่ เวลาค่ำมีการแห่ผ้าป่าตามความนิยมของราษฎรเป็นที่สนุกสนานในตำบลนี้ เรือผ้าป่านั้นทำเป็นรูปกำปั่น ที่นี้ยุงน้อยกว่าที่เกยไชย ประมาณพอ ๆ กันกับเมืองนครสวรรค์ ตามคำบอกเล่านี้ว่ามากกว่าที่เกยไชย มาตอนนี้น้ำเขียวจัดขึ้นกว่าที่ล่องมาแล้ว คนทั้งปวงที่มาเป็นที่เรียบร้อยสบายติดต่อกันทั้งสิ้น

สยามินทร์

พระยาเทพาธิบดี (ฮิม) ผู้ว่าราชการเมืองพิจิตร์ ภายหลังได้เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก

13/12/2565

(ฉบับที่ ๕)

บ้านฆ้อง

วันที่ ๑๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษาโรประการ

อนุสนธิ์รายงานวันนี้ ออกจากบางมูลนาคเวลาเช้า ๑ โมง ตามระยะทางมีน้ำวน
เชี่ยวแรงหลายแห่ง เพราะฉะนั้นจึงต้องเปลี่ยนวิธีจูงเรือใหม่ ใช้ผูกขนานกับเรือกลไฟอยู่ข้างจะ
ร้อนไม่สู้สบาย แต่มันคงดีขึ้น ได้ขึ้นมาถึงแพที่พักบ้านฆ้องเวลาพลบ แต่เรือในกระบวนมา
ถึงล่าช้าจนถึง ๒ ทุ่มเลยยามหนึ่ง ตามทางที่ขึ้นมา ๒ ผังเป็นที่ลุ่มตลอด มีแต่คันดินริมแม่
น้ำไม่สู้กว้าง แต่ลุ่มเกินไป น้ำทุกห้าไมล์จะไม่ไหวจะได้ ต้องขึ้นไปทำชายดอน ห่างฝั่งน้ำขึ้นไป
หลาย ๆ สิบเส้น ในที่ลุ่มเช่นนั้นน้ำใสไม่เป็นที่ปลุกพืชพรรณอันใดได้ดี เขาจึงได้ขุดคันหลัง
ให้แม่น้ำซึ่งมีผู้คนเข้าไปเกรอะเปื้อนปุ๋ยปลุกยา บนคันตลิ่งปลุกกล้วยมีมากขึ้นทุกปี เป็นคนยก
มาจากข้างในซึ่งกลายเป็นที่ดอนไป แลคนเมืองพิไชยลงมาบ้าง แต่ที่ยังเหลือว่าเปล่าอยู่มาก
เพราะคนมีน้อยกว่าที่มากนัก ที่นี้เกือบจะตรงแนวกันกับวัดราชาวาส ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จขึ้นไปประพาศ แต่เดี๋ยวนี้ไม่มีผู้ใดทราบเลยว่าอยู่ตำบลใด
เพราะน้ำคลองแควกลางซึ่งขึ้นทางเมืองสุโขทัย แยกที่ตำบลบางคสานไปออกเหนือเมืองพิจิตร
นั้น ได้แห้งขาดเป็นห่วงเป็นตอนเสียช้านาน ผู้ว่าราชการเมืองกรมการเดี๋ยวนี้ไม่มีผู้ใด
เลยไปเห็น ดูกี่เป็นน้ำพิศวงที่เวลาเพียง ๓๕ ปี ๓๖ ปี แม่น้ำซึ่งเรืออรรคราชเดชเคยขึ้นได้
มากลายเป็นดอนไปดังนี้ ทางคลองเรียงซึ่งขึ้นมาครั้งนี้ สังกัดตึกก็ไม่ใหญ่โตกว่าแต่ก่อนมาก
นัก เรืออรรคราชยังคงกลับไม่ได้ ต้องลยลงไปอยู่นั่นเอง

ที่ตำบลนี้ไม่ได้ทำพลับพลาไว้แต่เดิม เมื่อกรมทหารเรือขึ้นมาตรวจระยะทางยาว
นัก พระยาชลยุทธจึงขอให้เติมพลับพลา ซึ่งเป็นการถูกแท้ ถ้าตามที่กระระยะไว้แต่เดิมเห็น
จะถึง ๒ ยาม แต่เพราะมีวันกำหนดเร็ว จึงได้ถอยแพพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร^(๑) แลกรม
การลงมาจอดเรียงกันเป็นพลับพลา แพนนั้นทำใหญ่โต แลรูปร่างแปลกกว่าที่แพในกรุงเทพฯ
กันห้องหับสนุกสนานมาก ดูเหมือนกับเรือนบนบกเป็นที่สบายดีหมด ยุงดูเหมือนจะมาก แต่
ร้อนไม่มีลมเลย

สยามินทร์

(๑) พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (เชย กัลยา ณมิตร) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก
ได้เลื่อนเป็นพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ ในคราวนี้ ต่อมาได้เป็นเจ้าพระยาฯ

(ฉบับที่ ๑๐)

เมืองพิจิตร

วันที่ ๑๔ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวธวรวงษ์โรประการ

อนุสนธิรายงานวันนี้ ออกเรือจากบางมูลนาคเวลาเช้า ๒ โมงตรง ขึ้นมาถึงเมืองพิจิตรใหม่เวลาก่อนเที่ยง ระยะทางที่ขึ้นมาตอนนี้มีบ้านหนาขึ้น แต่ดูทุ่งกว้างขึ้นกว่าตอนล่างเมื่อพิเคราะห์ดูภูมิประเทศทั้งพื้นแผ่นดิน ไม่เห็นผิวดะไรกันกับกรุงเก่า เปนแต่ที่พื้นคันหลังเข้าไปน้ำฤก ถ้าทำนาหว่านเช่นกรุงเก่าก็คงจะทำได้ แต่ตามที่แลเห็นใช้ทำนาปักตามคันหลังข้างโน้นไม่มีผู้ใดทำ เหตุด้วยมีคนน้อยเท่านั้น เวลากลางวันไปทำพิธีให้พระแสงแลแจกเสมาที่ท้าวการเมือง การปลูกสร้างที่นี้ ศาลอำเภอศาลเมือง เรือนกรมการผู้ว่าราชการเมืองปลัดยกรบัตร ผู้ช่วย คุณ ท้าวการเมือง ทำแล้วเสร็จ แลได้ว่าการอยู่แล้ว ได้ไปดูที่ซึ่งทิ้งไว้อย่างปรกติ ทั้งท้าวการเมืองแลศาลเมืองเป็นที่เรียบร้อยดีมาก ลงแบบอย่างมั่นคงแล้ว เวลาบ่ายได้เดินไปบึงสีไฟซึ่งอยู่หลังเมืองระยะทาง ๔๐ เส้น ถนนนำเมืองเรียบร้อยดี เพราะเป็นถนนตัดไว้เก่า ส่วนถนนไปบึงสีไฟเป็นถนนพูนดินขึ้นใหม่ ฝนเมื่อวานนี้ตกยังดำเปนโคลนบ้าง ที่นั้นลุ่มฤกเข้าไปทุกที จนเกือบจะเป็นถนนรถไฟ จึงต้องทำตพานเรือกต์ลงไปจนถึงน้ำฤก บึงนี้กว้างใหญ่ไปจนจดหลังเมืองเก่าในลำแม่น้ำกลาง คนเมืองเก่ามาด้วยเรือจอดที่ตพานเรือกนั้นเปนอันมาก ลักษณะอาการของบึงนั้น ก็ที่คล้ายกันกับลาดชะโด มีบ้านเรือนตั้งอยู่หลายหลัง มีการเลี้ยงขนมจันในที่นั้นแล้วกลับมาทางเดิม ที่นี้ร้อนจัดแลงชุมมาก

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๑๑)

ปากน้ำพิง

วันที่ ๑๕ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ

อนุสนธิรายงานวันนี้ เวลาเช้าโมงหนึ่งออกเรือจากเมืองพิจิตรมาถึงตำบลปากพิง
เวลาบ่าย ๕ โมง

ในเมืองพิจิตรเหนือพลับพลาไม้ตลาดซึ่งทำแล้วในปีนี้เป็นร้านชำผ้าไหมหลังคาสังกสี ๒ แถว ตลาดแผงลอยด้านหน้าแถวหนึ่งเรียบริบร้อยดีมาก มีบ้านเรือนติดต่อกันยาว ถัดนั้นมาบ้านราย ๆ แต่หนากว่าตอนล่าง มาที่บ้านช่องแน่นหนามากที่สุดทำพ้อ ซึ่งเป็นลำคลองขึ้นไปในแขวงเมืองนครป่าหมากแลเมืองคำ มีเขาลงทางนั้นมากที่ปากลำน้ำเมืองพิจิตรเก่าฤาในแผนที่เรียกว่าแควกลางนั้น ไซ้จะเป็นแต่หน้าแห้งขาดเป็นห้วงเป็นตอน ยังแลเห็นเป็นปากคลองเล็กแคบเช่นคะเนว่าจะเป็นความจริงนั้น เป็นฝั่งตลิ่งสูงเท่ากัที่อื่น จนถึงกำนันไปสร้างบ้านอยู่ตรงปากช่องแม่น้ำนั้นทีเดียว แต่ทิวไม้ตามลำแม่น้ำยังแลเห็นเป็นรูปแม่น้ำอยู่ เขาว่าต่อเดินเข้าไปอีก จึงจะถึงที่ขาดเป็นห้วงเป็นตอนดูเป็นน้ำพิศวงที่เรืออรรคราชมาได้ราวกับจะเล่าเป็นเรื่องนิทาน แต่สังเกตได้ว่า ตั้งแต่ขึ้นมา ลำน้ำก็ใหญ่ขึ้น แลภูมิลำเนาตามริมฝั่งมีต้นไม้สูงใหญ่ ดูเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ขึ้น บ้านเรือนก็มีดี มีกอไผ่ตามริมน้ำเนื่องกันมา ข้างในก็เป็นนาโดยมาก

เมื่อมาถึงที่พลับพลาแล้ว ได้ลงเรือเล็กเข้าไปในแม่น้ำพิง ที่จริงตัวลำน้ำนั้นก็ยังกว้าง แต่แฉมเลาะออกปรกลงมาในน้ำห่างจากสองข้างตลิ่งเป็นอันมาก จึงแลเห็นเป็นเหมือนคลองเล็ก น้ำก็ยังถูก เขาว่าต่อเมื่อเข้าไปถึงกลาง ๆ จึงตื่นบ้าง แต่ตั้งนั้นน้ำน้ำเรือใหญ่ ๆ ก็ยังเดินอยู่เสมอ พระยารณไชยชาญยุทธ^(๑) แจ้งว่าเมื่อยังหนุ่ม ๆ อยู่ แพ้ไม้ล่องทางน้ำพิง

(๑) พระยารณไชยชาญยุทธ (ครุฑ) จางวางเมืองสุโขทัย ต่อมามีความแก่ชรา กราบถวายบังคมลาออกบวชเป็นสามเณรอยู่จนตลอดอายุ

แลลำน้าพิจิตรเก้าทั้งนั้น คลองกระพวงแลคลองเรียงยังเป็นคลองเล็ก เข้าไปในลำน้าพิง
ประมาณสัก ๑๕ เส้น ขึ้นบกเดินเข้าไปอีกไม่มากมีที่ตั้งค่ายคูแลสนามเพลาะยังปรากฏอยู่
ชาวบ้านที่ตำนานในที่นั้น ว่าขุดพบกระสุนปืนบ่อย ๆ ตรวจดูเห็นว่าจะเป็นค่ายพม่าทัพฝ่าย
เหนือ เมื่อจุลศักราช ๑๑๔๗ ซึ่งกรมพระราชวังหลังขึ้นมามาต่อสู้ แลเสด็จพระราชดำเนิน
หนุนขึ้นมาถึงเมืองนครสวรรค์ก็พม่าแตกไปนั้น

ที่พลับพลา^๑นี้ พระยาไชยบูรณ์^(๑) เป็นผู้ทำ หมดจดเรียบร้อยมากนับว่าเขาเป็น
ช่างดี ใช้ไม้ไผ่ประกอบเป็นลวยลายเรียบ ๆ ควรจะชม

สยามินทร์

(๑) พระยาไชยบูรณ์ (ทองอยู่ สุวรรณเขตร) ปลัดมณฑลพิษณุโลก ภายหลังไปเป็นข้าหลวง
ประจำเมืองแพร่ ถูกผู้ร้ายฆ่าตาย เมื่อคราวเงี้ยวก่อการจลาจล

(ฉบับที่ ๑๒)

เมืองพิศณุโลก

วันที่ ๑๗ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ

อนุสนธิ์รายงานเมื่อวานนี้ เวลาเช้า ๒ โมง ออกจากปากฟิงขึ้นมาถึงพิศณุโลก เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ ระยะทางที่มีบ้านเรือนแลวัดถ้ำ ที่ข้างในเข้าไปเป็นนาตลอดไปทั้งนั้น ที่เมืองทั้งสองฝากได้ตั้งเรือน ชำราชาการแลที่เล่าเรียนต่าง ๆ เรียงรายขึ้นมา มีโรงตลาดยียดยาว เมื่อจะว่าโดยย่อแล้ว เมืองพิศณุโลกเปลี่ยนเป็นคนละเมืองจากที่ฉันได้เคยเห็นมาแต่ก่อน ทั้งที่จำภูมิฐานได้อยู่ตั้งนั้น ด้วยแม่น้ำไม่สู้แปลกเปลี่ยนไปมากนัก กว้างออกกว่าแต่ก่อนสักหน่อยหนึ่ง จุดที่ฉันวนำกลับเมืองพิศณุโลกซึ่งฟิงจะทำแล้วขึ้นใหม่ ตกแต่งเป็นพลับพลามีข้าหลวงเทศาภิบาล แลผู้ว่าราชการกรมการเมืองรับอยู่ที่ตพาน้ำนั้น ที่กลับนี้มีพินดินตกแต่งเป็นสนามแลสวนกว้างขวาง มีเรือนฝากระดานหลังคามุงสังกะสี ๔ หลัง นอกชานแล่นถึงกัน ปลูกขึ้นใหม่เพิ่มเติมอีกหลายหลัง มีเครื่องตกแต่งตู้เตียงแลเครื่องประดับอันประณีตทั่วไปทุกห้องทุกแห่ง เป็นอย่างที่ดีจัดเป็นสบายมากเหมือนอยู่เรือนตัว เสียแต่อากาศร้อนจัดเหลือประมาณ ได้เลื่อนการพิธีต่อไปต่อพุ่มนี้เวลาบ่าย ๓ โมงเศษลงเรือข้ามไปวัดพระศรีรัตนมหาธาตุซึ่งอยู่เยื้องกันคนละฟากน้ำเล็กน้อย สังเกตดูลานหน้าวัดแคบไปกว่าแต่ก่อนสักหน่อย ด้วยตสิ่งฟิงอยู่คราวหนึ่ง แต่เดี๋ยวนี้ไม่ฟิงแล้ว เขาได้ก่อกำแพงในถนนขึ้นตลอดหน้าวัด แวะเข้ามัสการพระเหลือ ซึ่งฉันได้ปฏิสังขรณ์แต่เมื่อยังเป็นพลเรตามเสด็จพระราชดำเนินขึ้นมานั้น เขาได้ขัดสีทองซึ่งเคยปิดหน้าจนสังเกตไม่ใคร่ได้ว่ารูปจะเป็นอย่างไรนั้นออก เห็นรูปชัดเจน ดวงพระภักตร์งามอยู่เกินกว่าฉันได้เคยคเนว่าจะงาม แล้วเข้าไปมัสการพระชินราชซึ่งเวลานี้ลงรัก แลตั้งเกยเตรียมจะปิดทอง แต่เกยเขา ตั้งดีไม่ใช่ผ้าบังยังพอจะแลเห็นได้ถนัด วิหารนั้นก็ทำช่องกระจกที่หลังคาเฉลียง มีลิ้นเลื่อนปิดให้มิดๆ เปิดให้สว่างได้ตลอด แต่เป็นธรรมดาที่เคยเห็นอะไรแต่เมื่อเด็ก ๆ เป็นใหญ่โตบัดนี้ดูย่อมลงไปเป็นอันมาก แต่มีผู้เห็นด้วยกันหลายคน ว่าสังเกตตาเหมือนหนึ่งย่อมกว่าพระชินสีห์ ทั้งนี้จะเป็นด้วยพระชินราชตั้งต่ำ เวลาแลดูสายตาดึงพระอุระ พระชินสีห์ตั้งสูงสายตาดึงที่

พระชงฆ์ จึงเห็นย่อมกว่ากันได้อันใด ทั้งพระชินราชหน้าตักกว้างกว่าพระชินสีห์น้อยหนึ่ง
 ดังนั้น แลได้ดูพระพุทธรูปซึ่งมีอยู่ในที่นั้น ดูกี่มิติ ๆ อีกหลายองค์ แต่เพราะพระชินราชดี
 กว่าเสียหมดจึงดูทราบไป ได้เดินทางพระระเบียงโดยทักษิณไปวิหารพระชินสีห์ ๆ ขึ้นซึ่งฉัน
 ได้เห็นแต่ก่อนมีแต่แก่นบวกรูปไว้บ้างนั้น บัดนี้สำเร็จเป็นองค์จนชำระแล้ว แลวิหารได้
 ปฏิสังขรณ์ขึ้น ทั้งพระชินสีห์แลพระศรีศาสดา พระพิพิภักทวิจารย์^(๑) เป็นผู้ปฏิสังขรณ์
 แต่พระพุทธรูปทั้ง ๒ พระองค์ซึ่งหมายว่าจะจำลองพระชินสีห์แลพระศาสดานั้น ก็ไม่เห็น
 เหมือนโดยไม่ว่าควรจะต้องสงไสย แลจะไปดูพระวิหารพระสัตถารสถานวันออก ซึ่งพังลงมา
 หมดเหลือแต่เสาอยู่บ้างกับผนังด้านหุ้มกลอง มีพระพุทธรูปยืนพึงผาอยู่ดูไม่งามเลย ไม่สมกับ
 วิหาร แต่เป็นคำเถียงกันอยู่นัยหนึ่งว่า พระสัตถารสที่วัดสะแกไปจากพระวิหารนี้ จึงปั้น
 ขึ้นไว้แทน นัยหนึ่งว่าไปจากวัดพิหารทอง พระบ่อนองค์นี้เป็นของเดิม แลในบริเวณวัดนั้น
 มีเจดีย์แลกุฎต่าง ๆ เป็นอันมากอย่างวัดโบราณแต่ชำระแต่ทั้งนั้น จนเหลือแต่กองอิฐก็มี
 พระปรากรมมุนี^(๒) อยู่ภูหน้าวิหารใหม่นี้ มีพระอุโบสถหลังหนึ่ง พระประธานลงรักไว้ยังไม่
 ได้ปิดทอง ก็ทอดูได้ มีระฆังหล่อที่แขวนเป็นรูปครุฑงามดี แต่เสียงไม่สู้เพราะ เป็นของ
 ในครั้งแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศรัศมีครวญเดียวกับบ้านประตูमुख โรงที่จะหล่อพระชิน-
 ราชใหม่นั้นได้ตั้งหลังต้นโพธิ์พระเหลือ เป็นโรงสำหรับเตาพิมพ์โรงหนึ่ง โรงสูบลอมทอง
 โรงหนึ่งใหญ่ยาว ครั้นนี้ใช้สูบลมทั้งสี่ เวลายุ่ง ๕ โมงเศษได้สวดมนต์ตั้งน้ำวางด้วย แล
 เป็นการสวดมนต์ในที่ที่ปิดทองพระชินราชด้วย เวลาค่ำสวดมนต์จบแล้วกลับมาพลับปลา
 ตามวิธีริมถนนสองฝั่งน้ำตามประทีปตลอดเป็นที่รุ่งเรืองมาก ชั่วแต่เวลามาถึงจนเวลากลับจาก
 วัดนี้ว่าในแม่น้ำทรุดลง จนกลางคืนยังร้อนแลมีมยุง

วันนี้เวลาบ่าย ๕ โมง ๒ นาทีที่ปิดทองพระชินราช ฉันได้ปิดตลอดทั่วทั้งพระภักตร์
 ตามอย่างสมเด็จพระเอกาทศราชทรงปิดทองพระพุทธรูปชินราช พระบาทสมเด็จพระจอม
 เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปิดทองพระพุทธรูปชินสีห์ แล้วจุดเทียนไชย พระราชมนู^(๓) วัดมหาธาตุ

(๑) พระพิพิภักทวิจารย์ (ฮกซ่ง) นายอากรสุรา

(๒) พระปรากรมมุนี (เปลี่ยน) เดิมเป็นพระครูอยู่วัดสามจีนในกรุงเทพฯ ทรงตั้งเป็นพระราชาคณะ
 ไปอยู่เมืองพิษณุโลก ครั้นชรา โปรดให้กลับลงมาอยู่วัดประยูรวงศ์ แล้วย้ายไปอยู่วัดปทุมคงคา

(๓) พระราชมนู (เขม) ภายหลังเป็นพระเทพเมธี แลเลื่อนเป็นพระธรรมเจดีย์ ไปครองวัดพระเชตุพน
 ในรัชกาลที่ ๕ เลื่อนเป็นพระอุบาล์คุณูปมาจารย์

ซึ่งให้ขึ้นมาจำพรรษาอยู่ก่อนเป็นผู้จุด ส่วนการปิดทองนั้น พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการ แลกรมช่างรักก็ปิดต่อไป แล้วสำเร็จในเวลาบ่าย ๒ โมง เปิดให้ราษฎรเข้าไปมัสการ ไป พลอยปิดซำที่พระซงฆ์ต้องปิดใหม่รำไป จนถึงต้องห้าม การรักที่พระภักตร์ดีมาก เมื่อปิด ทองแล้วแลดูเหมือนหุ้มแสง ดีกว่าเมื่อครั้งปิดทองพระชินสีห์ ตอนพระองค์เป็นปานกลาง ตอนล่างไม้สู้เรียบร้อย

เวลาบ่าย ๓ โมงทำการพิธีให้พระแสงที่ประรำน่าที่ว่าการมณฑล แล้วแจกเสมา ตามเคย เวลาเย็นไปที่พระราชวังซึ่งตั้งอยู่เหนือพลับพลาประมาณ ๒๐ เส้น วงกำแพงวัง โดยรี ๖ เส้น โดยกว้าง ๓ เส้น เป็นกำแพง ๒ ชั้น ชั้นนอกอยู่ข้างจะซำรุดทรุดโทรมมาก เหลือพื้นดินหน่อย แต่ชั้นในที่ยังเหลือถึง ๒ ศอกเศษ ๓ ศอกก็มี ที่ในวังนั้นยังมีรากซึ่งเข้าใจ ว่าเป็นพระที่นั่งโดยยาว ๒๒ วา กว้าง ๗ วา มีกำแพงแก้วล้อมรอบ ห่างพระที่นั่งไปข้างละ ๕ วาโดยรอบ ไม่ได้ย่อमुखอย่างหนึ่งอย่างใดเลย คณดูเห็นจะเป็นหลังยาวเหมือนพระที่นั่ง จันทรพิศาลเมืองลพบุรี ดูฝีมือจะเป็นครั้งกรุงเก่า ต่อจากนั้นออกไปตามด้านรีซึ่งเห็นจะเป็น ข้างใน มีสระยาว กลางสระเป็นเกาะที่จะเป็นที่ตั้งพระที่นั่งเย็น ในสระนั้นยังมีน้ำอยู่ มี รางน้ำเข้ามา แต่จะมาจากแห่งใดเพียงใดยังหาไปไม่ถึง มีต้นจิกต้นไทร ซึ่งดูแก่มากจนใบเล็ก แต่กิ่งก้านคดงอ ดูเหมือนเดิมจะเป็นไม้ตัด ปลูกอยู่รอบสระแล้วรอบเกาะเป็นระยะอย่างคน ปลูกไม่ใช่ขึ้นเอง เขายังมีสระต่อออกไปอีก น่าจะยังมีพระที่นั่งอันใดอันหนึ่งตั้งอยู่ที่ริม สระนั้น เพราะเห็นมีอิฐอยู่มาก วังนี้พึงจะตรวจพบแลดูในครั้งนี้ จะกำหนดแน่ชัดเจนนัย ยังไม่ได้ แต่เป็นวังตั้งอยู่ใกล้กำแพงเมืองด้านเหนืออย่างลักษณะกรุงเก่า ได้ตั้งเครื่องสังเวชบูชา เจ้าผู้ครองเมืองแต่ที่สำคัญคือพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกซึ่งเป็นผู้สร้าง ๑ พระเจ้าไกรสรราช ซึ่งเป้นพระมหาธรรมราชาองค์แรก ๑ พระรามศวรซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ๑ พระอาทิตย์วงศ์ ซึ่งปรากฏพระนามว่า บรมราชาหน่อพุทธางกูร ๑ พระมหาธรรมราชาซึ่ง เป้นสมเด็จพระสรรเพชญ์ ๑ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ๑ สมเด็จพระเอกาทศรถุมหาราช ๑ องค์หลังนี้ถือว่าเป็นที่ประสูติ นอกจากนั้นเดินอ้อมกำแพงวังด้านเหนือไปลงแม่น้ำ มีบ้าน พวกมิศชนนหรืออเมริกัน มาตั้งสอนศาสนาอยู่บ้านหนึ่ง ต่อไปเป็นโรงเรียนภาษาอังกฤษซึ่ง พวกกรมการเมืองพิศณุโลกเรียรายกันสร้างขึ้น มีนักเรียนอยู่ ๒๐ คน ลงเรือที่นำโรงเรียน นั้นไปวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ

อนึ่งที่เล่าถึงเมื่อเวลาเข้านี้ขาดไปหน่อยหนึ่ง เมื่อเสร็จการจุดเทียนไชยแล้ว ไปดูวัดนางพระยาซึ่งอยู่ต่อวัดมหาธาตุติดกันทีเดียว วัดนี้มีแต่วิหาร ไม่มีพระอุโบสถ มีโรงเรียนพิศณุโลกพิทยาคมตั้งอยู่ในนั้นโรงหนึ่ง พระสอนมีนักเรียนมากที่คับแคบไม่พอ ออกจากวัดนางพระยานั้นต่อลงไปก็ถึงวัดราชบูรณะ ไม่มีบ้านเรือนคัน วัดมีพระอุโบสถ พระวิหารหลวงตั้งอยู่ใกล้พระเจดีย์อันอยู่ใกล้ถนนริมน้ำ พระเจดีย์องค์นี้ฐานแปดเหลี่ยมใหญ่ แต่ชำรุดมีผู้ไปสร้างพระเจดีย์ไม้ ๑๒ ต่อขึ้นข้างบน ทำนองสร้างพระปราสาทขึ้นบนเนินพระปฐมเจดีย์องค์นี้ ถ้าหากว่าจะไม่เป็นรูปแปลกเช่นพระบรมธาตุเมืองไชยนาทก็ต้องเลยไปถึงพระเจดีย์มอญ แต่ส่วนพระอุโบสถกิติ พระวิหารกิติ เมื่อได้เห็นแห่งใดแห่งหนึ่งแล้ว ก็นับว่าเป็นเห็นทั่วทุกแห่ง เพราะทำอย่างเดียวกันทั้งสิ้น ตั้งใจจะเอาอย่างพระวิหารวัดมหาธาตุ พระประธานเล่าที่ตั้งใจจะเอาอย่างพระชินราชด้วยกันทั้งนั้น ไม่มีอะไรที่น่าดู มีธรรมมาศน์บุษบกสลักปิดทองอย่างเก่า ก็เอาอย่างในวัดมหาธาตุ แต่สู้กันไม่ได้เดออกจะทิ้งให้โทมมีเสลียงงอย่างเก่าเหมือนที่ลพบุรีไม่มีติดกันเลย ที่ลพบุรีเชื่อว่าสำหรับแห่พระราชอาคันซึ่งไปอยู่วัดราชบูรณะ เสลียงนี้ก็อยู่วัดราชบูรณะเหมือนกัน

เวลาพลบไปที่วัดพระมหาธาตุ ปิดทองแล้วงามรุ่งโรจน์เป็นอันมาก ได้ถวายเครื่องบรรณาการแลต้นไม้ทองเงิน แล้วถวายสังฆาวลย์แต่ตาจดหาได้ทรงที่พระองค์ไม่ หุ้มไว้เพียงฐาน กลัวจะบังรูปเสียไม่เห็นถนัด แลได้ถวายแพรคาคทรงสัพพะบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระเจ้าอัยยิกาทรง กรมหลวงวรเสรฐสุดา ประทานที่ได้ใช้อยู่เสมอ นั้นเป็นเครื่องบูชา แล้วตั้งบายสีซึ่งทำด้วยขี้รักปิดทองสำหรับ ๑ ปิดเงินสำหรับ ๑ เวียนเทียน การเวียนเทียนนั้นไม่แล้วจน ๒ หุ้ม เพราะราษฎรนิยมกันมาก ต้องสวดมนต์ไปพลาง ครั้นเวลาสวดมนต์จบแล้ว จุดดอกไม้เพลิง แล้วมีหนังข้าราชการเล่น อย่างเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นมา ฉันทได้เคยเป็นผู้จัดการเล่นหนึ่ง เดิมมีผู้สำหรับวัด รับสั่งว่าเมื่อครั้งทรงผนวชเสด็จขึ้นมาเคยให้มหาดเล็กเล่นสมโภช มีตัวผู้ซึ่งเคยเล่นตามเสด็จมา คือพระยามหินทรเป็นพระยาบุรุษ พระยาสมบัตินาย อยู่เป็นเจ้าหมื่นสวรเพ็ช หลวงสิทธิ ขำ หลวงสิทธิ ร้าย ซึ่งเวลานั้นเป็นจำyardเป็นการสนุกครึกครื้นมาก ครั้นได้ขึ้นเป็น ๓ วัน ๆ แรกตำรวจ วันที่ ๒ ทหาร วันที่ ๓ มหาดเล็ก ตำรวจเล่นพอใช้สนุกมาก เลิกเวลา ๔ หุ้มตามเคยอย่างแต่ก่อน

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๑๓)

เมืองพิษณุโลก

วันที่ ๑๘ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษาโรประการ

อนุสนธิรายงานวันนี้ เวลาเช้า ๒ โมงเศษลงเรือล่องลงไปขึ้นที่หน้าตลาด ตลาดนี้เหมือนเมืองพิจิตร แต่ไม่พอจึงต้องอนุญาตให้ปลูกโรงค่อไปอีกทั้งข้างบนข้างล่างหลายสิบห้อง ตอนปลายไปใกล้ข้างโรงสุราเปนโรงคนเช่าอยู่ไม่ได้ค้าขาย ฝาไม้ไผ่หลังคามุงแฝกเข้าเดือนหนึ่งถึงกิ่งตำลึง ว่าจะดูโรงสุราแล้วกลับขึ้นมาดูโรงเรียนแผนกที่ นักเรียนมี ๒๐ คน เปนบุตรกรมการในหัวเมืองเหล่านี้ มีหน้าตาคมสันต์คงจะเป็นราชการได้ แต่โรงเรียนนั้นยังเล็กมีแต่ห้องนอนแลห้องเรียนยัดเยียดกัน จะได้ขยายต่อไปน่า มีเรือนครูฝรั่งหลังหนึ่ง การรับรองดีมาก มีลานดอกไม้ ไม้ไผ่ตั้งแต่ประตูเข้าไปจนถึงบนโรงเรียนมีอันแอดเรส การแผนที่เลียดทั้งบัญชีจำนวนที่ดิน ในอำเภอเมืองได้ทำแล้วเสร็จ เปนการที่ได้เริ่มไว้ดีนักควรอุดหนุน ออกจากนั้นไปผ่านหน้าบ้านเจ้าพนักงานป่าไม้แลที่פקตำรวจภูธร ซึ่งยังไม่ได้ทำขึ้นใหม่ เปนแต่เอาไทรยที่ติดอยู่ แล้วถึงคุก ที่คุกนี้ทำดีมากกั้นด้วยสังกะสี แต่เอาไทรยคันถนนรอบ เพราะถนนที่เมืองนี้ต้องยกสูงเพื่อจะกันน้ำ เหตุฉนั้นรวสังกะสีนั้นจึงสูงขึ้นไปได้ประมาณ ๗ ศอก พื้นที่ข้างในทำถนนเปนลานหญ้าแลยกร่องปลูกผักต่าง ๆ เปนพวก ๆ ในนั้นมีเรือนจำอยู่กลาง พื้นสองชั้น ๆ บนเป็นที่ขัง ชั้นล่างเป็นที่ทำงานเปิดโถงการซึ่งยกที่ค่อมขังชั้นสูงเช่นนี้ ดูเป็นที่ให้คนโทษพ้นจากความเจ็บไข้ ในห้องที่ขังก็รักษาสะอาดหมดจด ชั้นล่างซึ่งเป็นที่ทำงานนั้นก็สูงแลเย็นสบาย มีโรงงานโรงฟังธรรมแลโรงเรียนเด็ก อีกตอนหนึ่งเป็นที่ทำครัวแต่หมดจดสะอาดดี การควบคุมนักโทษเปนระเบียบเรียบร้อยมีวิธีตรวจให้ขานโทษตัวเองที่ละคน ในที่สุดนักโทษนั้นมีโอกาสร้องฎีกาโดยมากด้วยกัน มีขอลดหย่อนผ่อนโทษเปนขั้น เพื่อจะให้เปนการประกอบกันกับที่ได้ไปเยี่ยมถึงที่ค่อมขัง ได้สั่งให้ลดโทษจำตลอดชีวิตรมีกำหนดเพียง ๒๐ ปี ๖ คน โทษ ๒๐ ปีลดเพียง ๑๕ ปี ๗ คน โทษที่จำนวนจะถึงกำหนดให้พ้นโทษไปก่อนกำหนด ๓ คน สั่งให้พ้นโทษอีก ๕ คน นักโทษที่มีอยู่ในเวลานี้รวม ๑๐๔ คน ออกจากคุกไปที่วัดมหาธาตุมัสการพระชินราชแล้ว นั่งชมเพิลิตเพลินอยู่จน ๕ โมงเศษ จึงได้กลับพลับพลา

เวลาบ่าย ๕ โมงไปดูที่ว่าการมณฑล ซึ่งได้ทำโดยไม้สักมั่นคง แลจัดระเบียบวาง
การเรียบร้อยดีทุกอย่าง ออกจากที่นั่นไปตามทางบ้านกรมการแลผู้พิพากษา ตลอดจนถึงบ่อม
มุยกำแพงเมือง จึงได้ลงเรือข้ามไปวัดมหาธาตุ กำแพงเมืองตั้งแต่กำแพงด้านเหนือลงมาถึง
ด้านใต้ยาว ๖๐ เส้นทั้ง ๒ ฟากเท่ากัน แต่ฟากข้างตะวันตกกว้างประมาณสัก ๒๐ เส้น ฟาก
ข้างตะวันออกแคบประมาณ ๑๐ เส้น ๑๑ เส้น บ่อมที่กล่าวแต่เมื่อแต่กันนี้ ที่จะเป็นบ่อมที่
สร้างครั้งแผ่นดินพระนารายณ์พร้อมกันกับบ่อมวิไชยประสิทธิ์ มีการสมโภชเวียนเทียนแล
สวดมนต์เช่นวันก่อน แล้วจุดดอกไม้เพลิงแลมีหนัง วันนีทหารบกทหารเรือเล่น เวลา ๔ ทุ่ม
กลับพลับพลา

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๑๔)

เมืองพรหมพิราม

วันที่ ๒๐ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษาโรประการ

อนุสนธิรายงานวันที่ ๑๔ เวลาเช้า ๒ โมงเศษ ลงเรือข้ามฟากไปขึ้นที่ท่าวัดมหาธาตุ แล้วเดินตามถนนริมน้ำไปเข้าวัดนางพระยาเดินไปตามริมคูฤๅษะรอบวัดมหาธาตุไปจนถึงที่สุดถนนอันเป็นถนนเดิมปูด้วยอิฐลายสอง ตรงประตูซึ่งเรียกกันว่าประตูผี เพราะเป็นทางที่มีตพานข้ามคูเมืองพาศไปเฝ้าทงนั้นด้วย ในเมืองห้ามไม่ให้เฝ้าลักษณะเหมือนกันกับประตูผีเมืองลพบุรี ตัวประตูยังอยู่แต่ไม่มีทับหลังเชิงเทินยังอยู่สูง มีบ่อริมประตูอย่างเดียวกันกับเมืองลพบุรี เพราะทำครั่งเดียวกัน ระยะทางประมาณ ๑๒ เส้น ๑๓ เส้น แล้วกลับมาเลี้ยงพระที่วัดมหาธาตุแด่กลับพลับพลา เวลาบ่าย ๔ โมงไปขึ้นที่ท่าตลาดเดินไปตามถนนที่ตัดใหม่ อันเป็นลักษณะถนนชะวกไม่ได้พูนดิน กลางใช้คันสองข้าง ถนนเช่นนี้ทำง่ายกว่าซึ่งทำมาแต่ก่อนไม่เปลืองแรง แต่ถนนน้ำได้เหมือนกัน ทาง ๒๐ เส้นถึงสระแก้วซึ่งอยู่ท้ายเมืองพิศณุโลกที่นั่นที่จะเป็นที่ประพาศเดิมมีหนองใหญ่เป็นป่ารอบ วงนอกนั้นวัดโดยรอบประมาณ ๕๐ เส้น มีสนุ่นเต็ม เขาตัดเป็นที่ว่างตรงกลางปลูกบัวหลวง แล้วตัดเป็นคลองออกไปจนถึงบ้ำหลายสาย ทางที่จะลงบึงนั้นขุดเป็นคลองซอกแซกทำนองประทุมวัน มีวิหารตั้งอยู่ในที่เกือบจะเป็นเกาะเหมือนกัน ๒ วิหาร มีพระพุทธรูปใหญ่แต่ร้าง คลองทั้งปวงนี้เป็นของขุดไว้แต่เดิมทั้งสิ้น ดูเป็นที่เล่นใหญ่โตกว่าประทุมวันหลายเท่า ท่วงที่จะสนุกมาก การที่ตกแต่งครั้งนี้ เป็นแต่ถางแลปลูกที่นึ่งเล็กๆ เรียงรายไป รอบที่นึ่งเหล่านั้นทำร้าน ภรรยากรมการขายอาหารเป็นการสนุนครีกครั้น เสียแต่เวลาน้อยไปเที่ยวหาทั่วไป เลี้ยงกันแล้วกลับเวลาค่ำลงเรือมาขึ้นที่วัดมหาธาตุ สวดมนต์อีกเวลาหนึ่งแล้วมีหนังสือ วันนั้นมหาเดเล็กเล่นเวลา ๔ ทุ่มกลับพลับพลา

วันนี้เวลาบ่ายไปที่วัดมหาธาตุ หองยังไม่ได้ที่จึงได้เลี้ยงพระเสียก่อน จนเวลาเช้า ๒ โมงจึงได้เททอง ทองที่ตั้งสูบล้อม ๖๐ เบ้า พอแต่เพียงพระเศียรแลพระองค์พระรัศมีกับพระหัตถ์ แต่พระเพลาแลพระกรอิกข้างหนึ่งทองไม่พอ จึงต้องรอไว้หลังต่อพรุ่งนี้ต่อไป หลวงประสิทธิ^(๑) ว่าพระเศียรนั้นทองเกินที่กะมาก เพราะเหตุที่ต้องแก้ไขมาก แต่

(๑) หลวงประสิทธิปฏิมา หม่อมราชวงศ์ เหมะ บุตรหม่อมเจ้าสุบรรณ ในกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ ได้เลื่อนเป็นพระประสิทธิปฏิมาในคราวนี้

ฉันว่าเปนต์้วยคนเทของผิด เพราะคนอายุนี้ ไม่มีผู้ใดได้เห็นหล่อของใหญ่ ด้วยไม่ได้หล่อมา ถึง ๕๐ ปีกว่าแล้ว จำนวนทองที่กะผัดนั้นดังนี้ พระเคียรกะ ๑๕ เบ้า กลายเปนต์ ๒๕ เบ้า พระองค์กะ ๑๒ เบ้า กลายเปนต์ ๒๐ เบ้า ผิดมากเหลือเกินนัก แลพระนั้นบั้นอยู่ข้างจะหนา เพราะช่างก็ไม่ใช่ใจ ตามพระองค์หน้างั้นหนึ่งตลอดหนากว่าพระชินราชเดิม แต่การที่จะเสียหายอะไรนั้นเห็นจะไม่เสียเนื้อทองก็มีขึ้นมาพอจะต้องใช้อีกถึง ๓๐ เบ้า แล้วได้หล่อ พระองค์เล็ก ๆ อีก ๓ องค์ การที่ทำอยู่ช้ำมากจนเข้า ๕ โมงจึงสำเร็จได้แจกเงินผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งมาช่วยสุบทองคนละ ๒ บาท ใช้สุบละ ๒ คน เปนต์ร้อยสี่สิบคน สองผลัดเปนต์สอง ร้อยสี่สิบคน แล้วได้ให้สัญญาบัตรพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร เปนต์พระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ ตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล แล้วได้ตั้งพระครูแลให้สัญญาบัตรข้าราชการในมณฑล แล้วจึง ได้ดับเทียนไชย ได้ออกจากเมืองพิศณุโลกเวลาเช้า ๕ โมงเศษ มาถึงที่นี่เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ ระยะทางที่มารั้วนี้มีบ้านเรือนตลอดมาจนถึงตำบลปากโทก มีบ้านเรือนแน่นหนาแลมีเรือ ซึ่งขึ้นไปรับบรรทุกเข้าทางแควน้อยจอดอยู่มาก เมืองพรหมพิรามนี้ ฉันไม่ได้นึกว่าจะเป็น ดั่งนี้เลย เปนต์เมืองที่มีแผ่นดินอุดมดี ตามระยะทางขึ้นมาบ้านช่องผู้คนมีมาก ทำนาแลทำไร่ อ้อย เวลาระดู่แล้งปลูกยาสูบตามริมแม่น้ำ การซึ่งเปลี่ยนวิธีเก็บค่าที่ปลูกยาสูบอย่างใหม่ เปนต์ เครื่องชักน้ำให้ราษฎรปลูกยามากขึ้น จนเมื่อปกกลายนี้ยาเหลือคนใช้จำหน่ายไม่หมดราคาตก ไปเปนต์อันมาก กลั้วว่าบางที่ปีนี้จะไม่ทำมากเช่นแต่ก่อนตามบ้านเรือน เปนต์สวนผลไม้ทั่วทุก แห่งมีจิ้มเปนต์สำคัญ ต้นส้มโอสูงใหญ่เหมือนต้นมะม่วง เวลาที่มานี้เกินกำหนด แต่ยังมีที่ เหลืออยู่ข้างต้นหนึ่งกว่า ๓๐๐ ผล มีราษฎรที่บริบูรณ์มือนั้นจะกินมาก ที่หลังพลับพลาเขาจัด เปนต์สนามสำหรับเด็กเล่น มีบุตรภรรยาพวกคฤหบดี ๕๐ คนเศษทำขนมต่าง ๆ มาให้ ได้แจก ผ้าขาวม้าแลเสมา

อนึ่งในตามระยะทางที่ขึ้นมา พันจากเขตรบ้านคนแลไร ไม่เปนต์ทุ่งว่างเปล่าอย่าง ข้างล่าง มีป่าไม้กระยาเลยมากตลอดทาง ที่พลับพลาซึ่งทำเหมือนอย่างก่อนในมณฑลนี้ เปนต์ที่ สบายดี

ตั้งแต่มาถึงพิศณุโลกแล้วน้ำลดลงวันละสองศอกบ้าง หย่อนศอกบ้าง เปนต์น้ำลด ถึง ๒ ศอกเศษเกือบ ๓ ศอก มีฝนก็แต่ประปรายเล็กน้อยได้กำหนดไว้ว่า เมื่อถึงอุตรดิฐจะ ต้องส่งเรือไฟกลับ แต่วันนี้เวลากลางวันฝนตกครั้งหนึ่งไม่สู้มาก เวลาค่ำตกมากหน่อยหนึ่ง บางทีน้ำจะกลับขึ้นได้ คนทั้งปวงเปนต์ที่เรียบร้อยสบายดี

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๑๕)

เมืองพิไชย

วันที่ ๒๑ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ

อนุสนธิรายงานวันนี้ เวลาเช้า ๒ โมงเศษออกจากเมืองพรหมพิราม มาถึงพลับ
พลาซึ่งปลูกฝั่งตะวันตกเฉียงเมืองพิไชยข้ามลงมาข้างใต้ เวลาบ่าย ๔ โมง

เมื่อคืนนี้ฝนตกจนเกือบตลอดรุ่ง เวลาเช้าน้ำไม่ได้ลดลง แลดูไหลอ่อนไปสักหน่อย
ตามระยะทางที่มา ถ้าเป็นฝั่งข้างแหลม มีบ้านเรือนคน มีสวนแน่นหนาดี แต่ถ้าเป็นฝั่ง
ข้างคู้ แลเห็นร้างเปล่าตลอดหนทาง ซึ่งเป็นเช่นนี้เริ่มจะเปลมาแต่ปากโทก เพราะตลิ่ง
พังมากปีหนึ่งถึง ๓ วา ๔ วา ฝ่ายข้างแหลมแล้ว หาดก็งอกมาก ๆ บางทีหาดสูง เวลามาใน
เรือแลเห็นหาดบังถึงชายคาเรือนบนตลิ่งเดิม ร่องน้ำก็เปลี่ยนอยู่เสมอ ที่ซึ่งตั้งเมืองพิไชย
เงาะเข้าไปลับอยู่หลังหาดเช่นที่วานี้ หาดที่กล่าวนี้ก็หาใช่เป็นหาดทรายอย่างเมืองราชบุรีไม่
เป็นดินอ่อนปนทราย จะทำถนนร่นแคะอะไรก็ไม่ได้ ถ้ามีฝนก็เป็นโคลนและไปทั้งสิ้น
ถนนที่มีอยู่นั้นมีบนฝั่งตลอดทั้ง ๒ ฟากเนื่องมาแต่เมืองพิษณุโลก เวลามาถึงฝนตกจนบ่าย
๕ โมง จึงได้หยุด แต่ยังเป็นล่องอยู่ ได้ไปขึ้นบกที่ตพานฉนวนท้ายหาด แล้วเดินไปตาม
ถนนบนตลิ่งอีกประมาณ ๘ เส้น ๙ เส้น ก็เป็นโคลนเหมือนกันแต่ไม่ทุกทางนั้นผ่านไปนำ
บ้านเรือนแลตลาดไม่สู้จะแน่นหนา โรงพิธีทำไว้หน้าเรือนผู้ว่าราชการเมือง ห่างจากออฟฟิศ
ซึ่งตั้งอยู่หน้าเมืองมาก ได้ทำการพิธีให้พระแสงตามเคย พระศรีสงคราม^(๑) ผู้รั้งราชการ
ซึ่งได้ลงไปรับที่พรหมแดน เป็นผู้รับพระแสง แล้วได้แจกเสมา ราษฎรมาประชุมกันมาก
ตั้งแต่แรกเรือมาถึง เต็มไปทั้งฝั่งฟากข้างตัวนอกแล้วได้ไปประชุมกันใน้ำใหญ่เหมือน
อย่างเมืองอื่น ๆ เมืองพิไชยนี้ภูมิที่ตั้งเมืองแต่เดิมก็จะดีกระมัง แต่เมื่อหลายร้อยปีมา กลับเป็น
ไม่ดีด้วยมีหาดบังน้ำใหญ่โต เรือเข้าที่หาดก็ยากด้วยน้ำตื้น เพราะฉะนั้นการที่จะปลูกสร้างที่
ว่าการแลที่อยู่ ซึ่งเป็นของรัฐบาลตามแบบใหม่จึงได้ร้างรอไว้ คงทำการอยู่ในที่ซึ่งพระยา-
สุรสีห์ได้ปลูกไว้แต่ก่อน เวลาที่ได้เห็นภูมิฐานบ้านเรือนยังน้อย เพราะมาติดฝนเสียจนเย็น
ค่ำ จะว่าแน่นอนไปยังไม่ได้

สยามินทร์

(๑) พระศรีสงคราม (โพธิ) ภายหลังได้เป็นพระยาตรีสุริยราชวรานุวัตร สมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดร

(ฉบับที่ ๑๖)

เมืองตรอนตรีสินธุ์

วันที่ ๒๒ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ

อนุสนธิรายงาน เมื่อคืนนี้มีฝนตกเล็กน้อย ตั้งแต่เวลา ๔ ทุ่มไปแล้วรู้สึกเย็น
ดึกเข้าหนาวเป็นหลักเมืองเหนือ วันนี้น้ำก็ทรงอยู่ ได้ออกเรือจากเมืองพิไชยเวลาเช้า ๓
โมง มาถึงเมืองตรอนซึ่งตั้งใหม่เมื่อ ๓ ปีที่ตำบลบ้านแก่ง ตั้งพลับพลาเยื้องที่ว่าการอำเภอ
ขึ้นมาข้างบนสักหน่อยหนึ่ง ตั้งแต่ออกจากพลับพลาเมืองพิไชย ผ่านคลองกระมูมฝั่งตะวันตก
ตรงนำเมืองพิไชย คลองนี้มาจากหนองมีตดไม้กระยาเลยบ้าง ฟากข้างเมืองซึ่งตั้งอยู่บนหาด
เก่า อันกลายเป็นตลิ่ง มีโรงโหลเลข โรงเรียน ศาลเมือง แลที่ว่าการทำด้วยไม้แก่นมุง
สังกะสี เว้นไว้แต่โรงเรียนย้ายไปปลูกที่วัดโยธาทำโรงเรียนนี้เป็นของเดิมจึงมุงแฝก ในลำน้ำ
มีแพที่เป็นอย่างดีตามแบบพระยาสุรสีห์สองสามแพ นอกนั้นก็แพสามัญญ์ แลมีเรือจอด
แต่ไม่สู้มากนัก ตามคำพระยาสุรสีห์แจ้งว่าเมืองพิไชยเป็นเมืองบำรุงไม่ขึ้น เพราะเหตุว่าภูมิ
ที่ไม่สู้ดี จะว่าข้างปลูกต้นผลไม้ก็สู้เมืองพรหมพิรามฤาเมืองลับแลไม่ได้ การที่จะปลูกยาซึ่ง
เป็นสินค้ามีราคาของเมืองเหนือก็สู้เมืองพิจิตรไม่ได้ เพราะที่ตลิ่งแลหาดสูงถ้าน้ำน้อยก็ไม่
ท่วม ถ้าน้ำมากท่วมก็ไม่ใคร่อยู่นาน ผู้ที่เป็นป่วยก็ไม่เกรอะปลูกยาก็ไม่งาม คนที่เมือง
พิจิตรซึ่งฉันเห็นมากกว่าแต่ก่อนนั้น ก็เป็นคนเมืองพิไชยแทบทั้งนั้น เมืองพิจิตรโจรผู้
ร้ายสงบลง พวกที่ทำยาสูบหันลงไปอยู่เสียเมืองพิจิตรทั้งนั้น เมืองพิไชยรุ่งโรยไปกว่าแต่
ก่อนต่อขึ้นมาบ้านเรือนเรือกสวนติดเนื่องกันขึ้นมาหลายเลี้ยว ต่อมาอีกคราวนี้ระยะบ้านห่าง
ออกมีป่าคั่นเป็นตอนๆ ถ้าเป็นบ้านแล้วมักจะเป็นหมู่ใหญ่ๆ ในบ้านหมู่ใหญ่ๆ เหล่านี้เห็น
บ้านเตาไฟได้ครึ่กครึ้นมากได้ความว่าหากินในทางตัดไม้ล่องไม้ ป่าไม้เหล่านี้เป็นไม้กระยาเลย
ทั้งสน เห็นไม้สักอยู่ตอนหนึ่งแต่ไม่มีโต

ฉันได้กล่าวถึงเมืองว่า เป็นเมืองที่ตั้งใหม่มาข้างต้นแล้วนั้นเมืองตรอนเก่าตั้งอยู่ที่
หัวน้ำเสตกน้ำซึ่งมารวมน้ำตรอน ปากน้ำตรอนอยู่ใต้พลับพลาลงไป ถ้าเดินจากเมืองใหม่
ไปถึงเมืองเก่าทางวันหนึ่ง เป็นเมืองตอนมาก เมื่อพิเคราะห์ดูวิธีที่ท้าวตั้งเมืองแต่ก่อนตั้งตาม

กระบวนศึก คือวางระยะเมืองให้รายพอเดินตระเวนถึงกันถึงจะเป็นหัวเล็กน้อยอย่างไร คงจะตั้งเมืองจับลำห้วยไว้เสียทุกแห่งตั้งแต่เมืองสิงห์เมืองอุไทยธานี เมืองขุนกันเมืองตรอน เป็นต้น ถ้าว่าโดยทางทำมาหากิน เมืองเหล่านั้นเป็นเมืองที่จะทำอะไรไม่ได้ เมืองตั้งชั้นหลังๆ ฤๅที่ย้ายมา คิดทางหากินเป็นที่ตั้ง

เมื่อขึ้นไปบนบกดูข้างเหล็ก ซึ่งมาตั้งตั้งเหล็กให้ดู มีเป็น ๒ พวก พวกน้ำพุกพวกหนึ่ง พวกหาดเขียวพวกหนึ่ง พวกแรกนั้นคือเมืองตรอนเก่า พวกหลังคือเมืองตั้ง พวกหลังฝีมือดีกว่าพวกแรก เหล็กน้ำพุกมีคนที่อยู่อาศัยแต่ไม่มาก เว้นแต่บ่อพระแสงไม่มีผู้ใดอาจทำ แต่มักจะใช้เหล็กเทศทำปลอมเสียโดยมาก มีราษฎรที่มาหาเป็นลาวมากแต่เป็นลาวพุงดำซึ่งสืบเชื้อสายมาแต่เมืองน่านเมืองแพร่ เพราะเขตรแดนติดต่อกัน แล้วได้ลงเรือล่องลงไปเข้าน้ำตรอนก็เป็นคลองน้ำใหญ่มีบ้านเรือนราษฎร คือบ้านแก่งนี้เอง อยู่ตามลำคลองมากทำการตัดไม้กระยาเลยไม้เต็งรังมีอยู่ในลำคลองนั้นเป็นอันมาก คลองนี้เจ้ากรุงธนบุรีได้เสด็จขึ้นไปตั้งด่านจนถึงน้ำมืด เมื่อยกขึ้นมาตีเมืองฝางจุลศักราช ๑๑๓๒ (พ.ศ. ๒๓๑๓) แต่หาดสูงซึ่งตั้งค่าย หลวงหาไม่พบบางที่จะหายไปเสียด้วยเรื่องตลิ่งพัง เพราะเหตุที่เป็นหาดแล้วกลับพังได้นั้นไม่ อัจฉริยะอะไร ได้เห็นตัวอย่างตามทางมามีอยู่หลายแห่ง

จำนวนทองซึ่งหล่อพระชินราชที่ได้บอกมาแต่ก่อนนั้นยังไม่ถูกต้อง บัดนี้ได้รายการโดยโทรเลขว่า พระรัศมีทองเบ้าครึ่ง ๕๐ ชั่ง ไทย พระหัตถ์ขวาเบ้าหนึ่ง พระหัตถ์ซ้ายเบ้าหนึ่ง เป็นทอง ๘๐ ชั่ง พระเศียร ๒๘ เบ้า ทอง ๑๑๒๐ ชั่ง พระองค์ ๒๕ เบ้า ทอง ๑๐๐๐ ชั่ง น้ำตัก ๓๖ เบ้า ทอง ๑๔๕๐ ชั่ง ยังจะเหลืออีกก่อนหนึ่งต่อภายหลัง

ฝนตกประปรายตั้งแต่เย็นมาหยุดเป็นครั้งเป็นคราว เวลาค่ำก็ตกอีก เป็นการดี อยู่หน้าจะลดเข้าไปได้อีก

การที่ออกมาพ้นจากที่เคยมาแล้วแต่ก่อน ราษฎรมีความชื่นชมยินดีมาก อยากจะเห็นอยู่ทั่วกัน เป็นที่พอใจในความจงรักภักดีของเขาเป็นอันมาก

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๑๗)

เมืองอุดรดิฐ

วันที่ ๒๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวระวงษ์ไวยุทธ

อนุสนธิรายงาน ออกเรือจากเมืองตรอนเวลาเช้า ๓ โมง ตามระยะทางที่ขึ้นมา
ฝั่งน้ำยิ่งปรวนแปรมากขึ้น เมื่อเวลาน้ำกัดแทงเขาะเข้าไป ฝั่งลงน้ำตั้ง ๖ วา ๗ วา ไปงอก
เป็นหาดขึ้นปากข้างหนึ่งแล้วแต่น้ำ ถ้าน้ำปีใดมากหาดก็สูง น้ำปีใดน้อยหาดก็ต่ำ ในระหว่าง
หาดกับฝั่งฤๅหาดใหม่กับหาดเก่า น้ำแล้งเช่นนี้แลดูเป็นลูกคลื่นสูง ๆ ต่ำ ๆ ถ้าน้ำน้ำ ๆ ท่วม
ถึงหว่างหาดกับฝั่งเป็นลำมาบ เรือขึ้นล่องเดินในลำมาบ เพราะน้ำในแม่น้ำเชี่ยวจัด หาด
หนึ่ง ๆ แลสุดสายตาจึงถึงฝั่ง แต่หาดนั้นก็ไม่วารอยู่ยืนาน ที่น้ำกลับเขาะกัดหาดพังไปอีก
มีตัวอย่างที่จะให้เห็นได้ว่า เรือลำหนึ่งจมอยู่ในทรายครึ่งลำ ด้วยหาดงอกในที่นั้น แลกลับ
พังเสียแล้ว เรือนี้ยังไม่ทันผูก อีกอย่างหนึ่งสายน้ำเปลี่ยนอยู่เสมอ ดังเช่นเหนือพลับพลา
ได้ทำอิฐที่ตรงนั้นตลิ่งเป็นห้องคู้้ง เมื่อทำถนนเลียบบไปตามคันตลิ่งถึงหาดเก่า ถนนไม่เสียว
ไปตามคันตลิ่ง ต้องลงไปต่ำประมาณสัก ๕ ศอก ๖ ศอก แล้วจึงไปขึ้นที่สูง คือคันตลิ่งต้นคู้้ง
แต่หาดตรงนั้นพัง บ้านพระอุดรดิฐฐาภิบาล^(๑) น้ำแห่งเข้าไปจนเกือบหมด ดินกลับไปงอก
เป็นเกาะขึ้นกลางน้ำใหญ่ยาวเป็นอันมากใน ๕ ปีเท่านั้น เป็นเกาะตลอดคู้้งน้ำ สายน้ำแต่
ก่อนมาจนปีกลายนี้เคยเดินริมฝั่งตัววันออก ในคราวที่ฉันขึ้นมาเอง เรือต้องกลับมาเดินฝั่ง
ตัววันตก ขอให้คิดดูบ้านเราตั้งอยู่ริมน้ำ รุ่งขึ้นอีกปี ๑ ที่ตรงนั้นเป็นแม่น้ำฤๅเข้าไปอยู่ใน
ดอนห่างน้ำสัก ๙ เส้น ๑๐ เส้นเช่นนี้จะทำอย่างไร จนฉันนี่ก็ออกส่งสารพระกับนักเรียนแล
ราษฎรบ่อย ๆ เราแลเห็นพุ่มไม้วัดแลบ้านลึบ ๆ แต่ในการที่จะมาต้อนรับนั้น ต้องมาคกแต่ง
ซุ้มแลปราบนหาดซึ่งไม่มีต้นไม้แต่สักต้นเดียว แดดกำลังร้อนต้องมาจากบ้านไกลเป็นหนัก
เป็นหนา วัดใดที่ตั้งอยู่บนคตลิ่งหลังหาด ต้องทำตพานยาวนับด้วยเส้น ลงมาจนถึงหาดที่
ริมน้ำ แต่ถ้าน้ำแล้งเช่นนี้ ตพานนั้นก็อยู่บนที่แห้ง แลยังซ้ำห่างน้ำประมาณเส้น ๑ หรือ

(๑) พระอุดรดิฐฐาภิบาล (ทับ) แล้วเป็นพระพิศาลศิริ ต่อมาภายหลังได้เลื่อนเป็นพระยาพิศาลศิริ
ข้าหลวงประจำเมืองเดิม

๑๕ วา ถ้าจะลงเรือยังต้องลุยน้ำลงมามาก ๑๐ วา ๑๕ วา การที่จะปลูกตึกใกล้แม่น้ำเพียง ๔ เส้น ๕ เส้น นี้เป็นน้ำกลวอันตรายทีเดียว ดิ่งสูงมาก มาในเรือท้องคู้ง ไม่แลเห็นบ้านเรือนบนฝั่ง ที่พลับพลาที่ตั้งขึ้นนั้นได้ถึง ๔๑ ฤๅ ๔๒ คับ ได้มาถึงพลับพลาเมืองอุดรดิฐเวลาบ่าย ๑ โมงเศษ เจ้านครน่าน^(๑) ซึ่งลงมาโดยทางเรือ เจ้านครลำปาง^(๒) เจ้านครเมืองแพร่^(๓) ซึ่งมาทางบกแลข้าราชการหัวเมืองคอยรับอยู่ที่ตพาน้ำ พลับพลาที่ตั้งอยู่ที่ใต้วัดเตาหม้อริมทางที่จะขึ้นพระแท่น ปลูกบนฝั่งซึ่งมีต้นไม้ร่มรื่นล้วนแต่ไม้ผล ต้นส้มโอใหญ่ซึ่งกำลังมีลูกติด ต้นลำไยแลมะม่วงเป็นต้น พื้นดินทำเป็นถนนสวนสนุก ที่พลับพลาทำเป็นที่สบายตากแดดพร้อมด้วยเครื่องประดับต่าง ๆ มีรูปภาพซึ่งทำด้วยกล้วยไม้แลเห็นตะไคร่น้ำหญ้า เป็นรูปแผนที่แลรูปพระต่าง ๆ พอดูได้ช่างคิดดี เจ้านายเมืองข้างเหนือได้นำบุตรหลานมาหา บัวไหลภรรยาเจ้าเมืองแพร่ได้นำแพรปักดินสำหรับคลุมพระราชยาน แลผ้าสำหรับคลุมพระแท่นศิลาอาสน์ ซึ่งเขาได้วัดไปเย็บไว้แต่เมื่อลงไปกรุงเทพฯ ครึ่งก่อนเพื่อจะคอยให้เวลาที่ขึ้นมานมัสการพระแท่นซึ่งได้กำหนดไว้แล้ว ๆ ได้ถ่ายรูปพร้อมพระบรมวงษานุวงศ์ข้าราชการทั้งในกรุงแลหัวเมือง พวกจีนที่ทำอัฐแห่งเครื่องบูชาอันตกแต่งด้วยกิมฮวยแลรูปเทียนเป็นอันมากมาให้

ครั้นเวลาบ่าย ๕ โมง ได้ลงเรือเล็กขึ้นไปตามลำน้ำ ซึ่งเรือลูกค้าจอดเรียงรายขึ้นไปเกือบ ๒๐๐ ลำ จนสุดหัวหาดข้างเหนือ แล้วขึ้นตพานอันใช้ไม้ขนสีกเป็นท่อนรับขึ้นไปจนถึงหาด ตั้งแต่ต้นตพานั้น พวกจีนเรียรายกันดวดปราตตลอดถนนตลาดยาว ๓๐ เส้น ใช้เสา ๓ แถวกว้างใหญ่เต็มถนน ในตลาดนั้นมีเรือนแถวฝากระดาน ๒ ชั้น แต่ใหญ่ ๆ กว่าที่กรุงเทพฯ ที่แลวก็มาก ที่ยังทำอยู่ก็มี เป็นร้านขายของอย่างครึกครื้น ที่เป็นบ้านเรือนแลห้างก็มีบ้าง เขาว่าตลาดขกที่นี้ดีกว่าที่ปากน้ำโพซึ่งฉันยังไม่ได้เห็น แต่ตลาดเรือนั้น ที่นี้สู้ปากน้ำโพไม่ได้ การซึ่งตลาดติดได้ใหญ่โต เพราะพวกเมืองแพร่มาลกรที่ทำเสาเหนือทำอัฐขึ้นไปคู้งหนึ่ง พวกเมืองน่านลงมาทางลำน้ำ พวกข้างเหนือแลตะวันออกกลางข้างฟากตะวันออกแต่มาประชุมกันค้าขายแลกเปลี่ยนอยู่ที่หาดนั้น แต่ก่อนมาสินค้าข้างล่างขึ้นมายังไม่สะดวกตั้ง

(๑) เจ้านครน่าน เจ้าสุริยพงศ์ผริตเดช ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระเจ้านครน่าน

(๒) เจ้านครลำปาง เจ้าบุญวาทย์วงษมานิต

(๓) เจ้านครเมืองแพร่ เจ้าพิริยวิไชย

เช่นทุกวันนี้ แต่บัดนี้พวกลูกข้ารับช่วงกันเป็นตอน ๆ พวกที่นี้ลงไปเพียงปากน้ำโพ พวกปากน้ำโพรับสินค้าจากกรุงเทพฯ เป็นการสะดวกขึ้น เมื่อเดินไปสุดตลาดแล้ว ลงเรือกลับมาพลับพลาเวลาค่ำ แต่งประทีปสว่างทั่วไปตามฝั่งน้ำแลถนน ได้มีการเลี้ยงเจ้านายแลข้าราชการทั้งในกรุงแลหัวเมืองที่พลับพลา

วันที่ ๒๔ เวลาเช้า ๑ โมง ได้ขึ้นม้าเจ้านครลำปางไปตามถนนริมน้ำ แล้วเลี้ยวขึ้นถนนอินทศิรีไปเมืองลับแล ระยะทาง ๒๐๐ เส้นเศษ ตั้งแต่ริมน้ำขึ้นไปเป็นที่น้ำท่วมแลเป็นป่าแดง แล้วจึงถึงป่าไม้ซึ่งเป็นที่ร่มมากกว่าแจ้ง ป่าไม้ริมถนนนี้เขาได้ห้ามไว้ข้างละ ๕ เส้นไม่ให้ผู้ใดตัด พอออกจากป่าก็ถึงพลับพลาเมืองลับแล แลเห็นภูเขาตั้งเป็นคั่นเทือกใหญ่ยาว ที่ปากถนนนั้นก็มีย่านเรือนตั้งขึ้นมากหลายหลัง ตั้งแต่พอพ้นจากป่าขึ้นไป ภูมิประเทศก็เปลี่ยน แลดูเหมือนประเทศขวาในมณฑลเปรียงคาร์ ถนนผ่านไปในท้องนา มีสายน้ำไปริมทางบ้างข้ามไปบ้าง เป็นน้ำซึ่งปิดด้วยฝายให้ล้นมาตามลำราง เมื่อจะเปิดเข้านาแห่งไหนก็ตั้งทำนบเล็ก ๆ ให้น้ำล้นขึ้นถึงนาได้ เมื่อน้ำมากไปก็ไขเปิดให้ตกไปเสียได้ ต้นข้าวในท้องนาอ้วนล้นแลรวงใหญ่งามสพรั่งสุดสายตา ดีกว่าที่ขวาเป็นอันมาก แต่กระนั้นพระราชกรณียกิจว่าบั้นฝนน้อยไปไม่งามเหมือนเมื่อปีก่อน การที่ฝนน้อยไปฤมากไป ไม่เป็นอันตรายถึงทำให้เสียเข้าในนานั้นเลย คงจะได้เข้าอยู่เสมอ เว้นไว้ แต่ถ้าฝนงามดีก็เข้าก็ยังใหญ่งามมากขึ้น เมื่อสุดที่นาก็ถึงหมู่บ้านซึ่งล้วนเป็นสวนต้นผลไม้ มีหมากเป็นต้น ปลูกเยียดอัดกันเต็มแน่นไป ในหมู่บ้านเช่นนี้ก็คล้ายกันกับที่ขวา แต่ของเราดีกว่า ที่ล้วนแต่เป็นต้นไม้มีผลทั้งสิ้นแลเป็นหมู่ใหญ่ ๆ กว่าที่ตามริมถนนก็กินเร็วแลปลูกเรือนเป็นบ้าน ๆ ติดกันไป แปลกอย่างเดียวแต่เพียงเรือนสูงกับเรือนต่ำเท่านั้น แต่เป็นเรือนหลังใหญ่ ๆ เสาดโต ๆ ไม่มีเรือนไม้ไผ่ เมื่อเข้าในหมู่บ้านแล้วก็กลับออกท้องนา เช่นนั้นไปตลอดจนถึงเขา ที่ว่าการอำเภอตั้งที่เขาจำศีลเป็นเขาย่อม แต่ตั้งอยู่ในกลางทุ่งล้อมรอบงามดี เขาตั้งพลับพลาไว้บนยอดเขานี้ซึ่งได้ขุดเป็นรางน้ำเดินรอบเขา แลมีทางขึ้นหลายสายขึ้นได้ด้วยม้า บนพลับพลาเห็นแลเห็นแผ่นดินรอบคอบ เป็นที่งดงามมาก ราษฎรได้ตั้งกระบวนแห่บั้งไฟแลปราสาทผึ้งมีช้างในกระบวนนั้นถึง ๒๕ เชือกราษฎรได้ขึ้นมาหาเป็นอันมาก แจกเสมาแลแจกเงินตามสมควร ได้พักหลังตรงกลางยอดเขานี้ไว้เพื่อจะสร้างลับแลมีขุมน้อย ด้วยศิลาแลงอันมี

อยู่มากในแถบนั้น แล้วจะเชิญพระเหลือซึ่งจะได้สร้างขึ้นใหม่ ด้วยทองชนวนพระชินราช ซึ่งหล่อใหม่ตามแบบองค์เดิมขึ้นมาไว้ให้เป็นที่สักการบูชาในเมืองลับแลนั้น ครั้นกินเข้ากลางวันแล้วมีเทศน์เรื่องพระแท่นศิลาอาสน์กัณฑ์ ๑ แล้วขึ้นข้างปลายอินท^(๑) ของเจ้านครเมืองแพร่สูง ๕ ศอกเศษ ผูกสัปคับแมงดาเขียนทอง เครื่องข้างแลเมาะหมอนล้วนแต่ทำอย่างประณีต เจ้านายแลข้าราชการก็ขึ้นข้างทั้งสี่ ออกจากเขาจำศีลเพื่อจะไปดูฝายต้นน้ำ ระยะทางสัก ๕๐ เส้นเศษ อันการทำฝายนั้นเขาก็ฉลาดทำมาก ใช้น้แต่หลักไม้สักเล็ก ๆ บักเรียงตลอดขวางลำห้วยลงไปเป็นชั้น ๆ ให้ลาดเขาลงไปคล้ายรูปตึกที่กินด้วยสิเมนแล้ว ขนาบด้วยไม้ไผ่ทั้งลำ กรวดด้วยกิ่งไม้กวาดทราย ฝายนั้นกว้างกันน้ำอยู่ประมาณสัก ๖ วา ๗ วา น้ำข้างในสูงกว่านอกฝาย ๔ ศอกเศษเกือบ ๕ ศอก ถ้ามามากก็ไหลข้ามฝายไปฝายนี้ว่าเป็นฝายเล็ก ลำห้วยกว้างประมาณสัก ๗ วา ๘ วา ฝายใหญ่ ๆ ยังมีอีกหลายแห่งแต่ระยะห่างไกลเวลาไม่พอจะไปดู ในเมืองลับแลนี้มีประมาณสัก ๓๐ ฝาย กลับโดยทางเดิมมาจนถึงแยกถนนศรีพนม จึงได้เลี้ยวไปตามถนนศรีพนม ถนนนี้ไปในหว่างท้องนาแลสวนจนสิ้นเขตเมืองลับแล ก็พอเข้าป่าเป็นแขวงเมืองทุ่งยั้ง ตั้งแต่เข้าในป่านี้มาได้หน่อยหนึ่งถนนแขงเป็นพิชศิลาแลงไปจนถึงพระแท่น ในบริเวณบึงพระแลเป็นไม้ใหญ่ ๆ แลไม้พายเป็นตั้งแต่บึงพระแลประมาณ ๒๐ เส้น ถึงเนินศิลาแลงซึ่งเป็นที่ตั้งวิหารพระแท่น ว่าโดยที่ตั้งก็ชอบกลดีอยู่ ฟังเล่ามาแต่ก่อนเร็วกว่าที่ได้มาเห็น แต่เขาว่าแต่ก่อนนั้นรกรับแคบ เดียวกันได้ย้ายศาลาใหญ่ซึ่งแต่เดิมตั้งอยู่บนลานพระน้าวิหารออกไปเสีย แล้วแผ้วถางหมดจนถึงได้ดิขึ้น มีศาลาใหญ่น้อยหลายหลัง มีร้านสังเขปพอให้เห็นเป็นตัวอย่างซึ่งชาวบ้านมาตั้ง แต่น้ำเทศกาล ที่ร้านแลคนมาหยุดเอาไครยตลอดจนถึงบึงพระ แลสัปรุชขึ้นปีหนึ่งใน ๒๐๐๐๐ คนพร้อมกันในเพ็ญเดือน ๓ ที่บริเวณพระแท่นนั้น มีกำแพงแก้วล้อมรอบ เป็นกำแพงหนาอย่างวัดโบราณ มีวิหารใหญ่หลังหนึ่งโตกว่าวิหารพระแท่นดงรัง ข้างในตรงกลางวิหารมีมณฑป ในมณฑปนั้นมีแท่นก่อตึกอิฐปูน อย่างแท่นตั้งพระประธานยาว ๖ ศอกคืบ ๒ นิ้ว กว้าง ๕ ศอก ๔ นิ้ว ที่กลางเป็นช่องสำหรับผู้มานมัสการบรรจุเงินแลเข็มตามปรกติปีหนึ่งได้เงินอยู่ใน ๑๐๐๐ บาท แต่เข็มได้ถึง ๒ ขันด้านริมผนังหลังวิหารมีพระพุทธรูปกองโต ดัน

(๑) ข้างปลายอินทวัน ทรงแล้วโปรดว่าเป็นข้างหลังดี พระราชทานนามว่า ปลายอินทบรมอาสน์

พูดซาอยู่ในกำแพงข้างขวาววิหาร ข้างซ้ายวิหารมีมุขยื่นออกไปเป็นที่บันพระโอบอุ แลประตู
ยักษ์อยู่ตรงนั้น แต่เยื้องกันหน่อยหนึ่ง มีวิหารอยู่ที่มุมกำแพงอีกวิหารหนึ่ง เป็นที่พระ
เสด็จหาย หมดเท่านั้น เขาตั้งพลับพลาไว้พื้นลานหน้าพระแท่นออกมาหยุดกินน้ำชา ที่นี้มี
ต้นสักเก่าบ้าง ปลูกขึ้นใหม่บ้าง กลับขึ้นมาเป็นเวลาพลบแล้ว หลังพลับพลาตรงวัดข้ามมี
มณฑปพระบาท ๒ รอย แต่ไม่ได้เวระ ถัดวัดนั้นมาเป็นลำมาบ พันศิลาแลงฤกมาก เวลา
น้ำๆ ท่วม การที่ชนพระแท่นกันแต่ก่อนใช้เดินไต่ตพานเป็นขั้น ที่ลำมาบนี้ก็มีเสาดพาน
ข้าม แต่บัดนี้เขาได้ทำเป็นถนนตั้งแต่ทำขึ้นไปตลอด ตพานข้ามลำห้วยก็พวกจีนเรียรายกัน
ทำเป็นการสดวกดีกว่าแต่ก่อนมาก มาจากพระแท่น ๓๐ เส้นถึงเมืองทุ่งยั้ง เป็นเมืองเก่า
มีกำแพงเชิงเทิน แต่เดี๋ยวนี้อยู่แต่เชิงเทินแลคู ซึ่งแปลกกว่าเมืองอื่นคือขุดศิลาแลงเป็นคู
วัดมหาธาตุตั้งอยู่เกือบจะกึ่งกลางกำแพงเมือง ได้เวระในที่นั้น พระวิหารหลวงยังคงรูปอยู่ตาม
เดิม แต่หลวงคลังเมืองสวรรคโลก มาปฏิสังขรณ์มุงด้วยกระเบื้องคลองสาร ทำภายนอกเรียบ
เรียบร้อยแล้ว แต่ภายในยังไม่สำเร็จ มีเครื่องไม้สลักพอดูได้เป็นของเก่า ที่บานประตูองค์พระ
มหาธาตุนั้นชำรุดพังลงมา สร้างขึ้นใหม่ รูปนั้นเป็นแฉ่นฟ้า ๓ ชั้น แต่ไปเอาพระเจดีย์มอญ
มาตั้งขึ้นข้างบน ถ้าดูไม่นึกว่าอะไรก็พอดูได้ แต่หลวงคลังนี้เป็นคนมีศรัทธามาก ได้ลงทุน
ทำไปแล้วถึง ๔๐๐ ชั่ง แต่เป็นเงินเรียรายอยู่ ๖๐๐๐ บาทเศษ ออกจากวัดมหาธาตุมาถึง
พลับพลาเวลาทุ่มเศษ ทางขึ้นพระแท่นแต่ทำขึ้นไป ๑๕๐ เส้น

วันที่ ๒๕ เวลาเช้า ๓ โมงลงเรือสมจิตรหวัง เรือไฟลากขึ้นไปเมืองฝางเก่า ทาง
๓ ชั่วโมงเศษ ลำแม่น้ำข้างบนนี้ มีเกาะอย่างเช่นระหว่างท่าอิฐกับที่พลับพลาหลายแห่ง
จนขึ้นไปถึงที่แก่งมีศิลาบ้าง กั้นน้ำให้ไหลอ่อนลง จึงไม่สู้พองมาก แต่เมื่อถึงน้ำเมืองฝางก็มี
หาดโต เมืองนั้นตั้งอยู่ฝั่งตะวันออก เห็นจะพองเข้าไปสัก ๗ เส้น ๘ เส้นแล้วพระมหาธาตุจึง
ห่างฝั่งน้ำอยู่ประมาณ ๕ เส้น ที่ซึ่งตั้งวัดนั้นเป็นเนินสูงขึ้นไปหน่อย มีกำแพง ๔ ด้าน
อย่างเดียวกันกับพระมหาธาตุทุ่งยั้ง แต่มุขข้างหนึ่งย่อออกไปสำหรับพระอุโบสถ วัดข้างเหนือ
นี้ใช้พระอุโบสถเล็ก แลพระวิหารหลวงใหญ่ เช่นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงทำวัดโสมนัสแลวัดมกุฏกษัตริย์ ที่ทุ่งยั้งพระอุโบสถก็เล็กเหมือนกัน แต่ไม่ส้อนลับเหมือน
ที่เมืองฝาง พระวิหารหลวงที่เมืองฝางก็เป็นลักษณะเดียวกันกับที่ทุ่งยั้ง ลายประตูก็เป็นลาย

13/12/2565

สลักกันขด แต่ที่ซึ่งเป็นภาพต่างๆ นั้นเป็นกระหนกใบตองปิดทอง พระพุทธรูปในวิหารหลวง ดีกว่าที่ทุ่งยัง ด้านหลังเป็นมุขสำหรับบูชาพระเจดีย์เหมือนกันทั้ง ๒ แห่ง อย่างวิหารที่สมุทเจดีย์ พระอุโบสถที่กล่าวมาแล้วนั้นคือที่ไว้พระฝาง ซึ่งเชิญลงไปไว้วัดเบญจมบพิตร ฐานยังคงอยู่ที่นี้ เพราะฉะนั้นพระฝางจึงได้ขาดฐาน ๆ ที่ทำขึ้นใช้ไปพลางเดี๋ยวนี้เร็วกว่าของเดิมมากนัก ที่ตั้งนั้นอยู่ในมุขหลังย่อเป็นกระเปาะออกไป ลายประตูเป็นลายสลักกันขดนำสัตว์ต่างๆ เหมือนอย่างบานมุข แต่สลักบานเช่นนี้ ใช้ชุดไม้ลงไปให้ลายเด่นออกมา เช่นบานวัดสุทัศน์ แต่เด่นออกมามากกว่าวัดสุทัศน์ ใช้ไม้หนาชุดเอาจริง ๆ ไม่ได้สลักลายมาทาบ ท่างามดีมาก พระมหาราชดูเห็นว่าฟังเสียครวญหนึ่งแต่พระปฏิสังขรณ์เห็นว่าเหมือนองค์เดิม เป็นแท่นอิฐ ไม่มีลวดลายซ้อนกันขึ้นไป ๓ ชั้น แล้วจึงถึงพระเจดีย์กลม ที่คอระฆังใต้บัลลังก์ก็เป็นกลีบบัว ยอดอ้วน ๆ บั๊กฉัตรไม่สูงใหญ่โตอันใดนัก ถ้าหากว่าดูเดี๋ยวนี้ เมืองฝางไม่น่าจะเป็นเมืองใหญ่โตอันใด ฤๅจะเป็นที่มั่นรับทัพศึกเว้นไว้แต่ผู้ที่ตั้งตัวนั้นคิดจะคอยหนีไปเมืองลาว เพราะระยะทางตั้งแต่เมืองฝางขึ้นไปจนถึงเมืองผาเหล็ก ซึ่งเป็นต้นทางจะเดินบกไปเมืองน่าน แลเข้าแขวงเมืองน่านแล้วนั้นทางเพียง ๕๐๐ เส้น แต่ที่นอกกอไผ่ริมน้ำออกไปเป็นที่นาอุดมดีทั้ง ๒ ผัง เจ้านครเมืองน่านได้ตามขึ้นไปรับที่นั่นด้วย เพราะเป็นที่ต่อแดน แจกเสมาเด็กแล้ว ลงเรือกลไฟเล็กล่องกลับลงมา ได้เห็นเรือซึ่งพวกพ่อค้าทำอิฐพร้อมใจกันตั้งไว้เป็นหลายแห่ง ด้วยสายน้ำแห่งเหนือหาดทำอิฐ กลัวว่าจะเป้นอันตรายแก่ทรัพย์สมบัติ แต่กันไว้ไม่อยู่ เป้นที่น่ากลัว ว่าหาดทำอิฐนั้นนานไปจะถุกน้ำกัด^(๑) ล่องมาชั่วโมงครึ่ง ถึงพลับพลา

อากาศที่นี้เวลากลางวันร้อนจัด แต่ตอนดึกหนาว ถึงกระนั้นไม่เป้นเหตุที่จะห้ามกันไม่ให้คนบรรดาที่ขึ้นมาหมดทั้งผู้หญิงผู้ชาย ขึ้นพระแท่นทั้งกลางวันกลางคืนไหลหลังไปทุกวัน เมื่อฉันทกลับลงมาจากพระแท่นเวลาค่ำแล้ว พบคนเป้นพวก ๆ ตลอดหนทาง ไม่ต่ำกว่าสามสี่ร้อยคน ดูเป้นที่นิยมกันมากเสียจริง ๆ

อนึ่งเมืองพิไชยนั้น โดยภูมิฐานที่ตั้งไม่ตีมีแต่ร่องรอยลง ที่เมืองอุตรดิษฐานีความเจริญขึ้นรวดเร็ว มีการค้าขายแลผู้คนมาก จนเป้นอำเภอที่จะไม่ใคร่พอที่จะปกครองรักษา

(๑) หาดทำอิฐ เดียวนี้ น้ำกัดพังไปหมดแล้ว

ฉันจึงได้สั่งให้ย้ายว่าการที่เมืองขึ้นมาตั้งที่พลับพลา^{๕๘}นี้ แต่อำเภออุตรดิตถ์ก็คงเป็นอำเภออุตรดิตถ์ อยู่อำเภอเมืองพิษไซย์ก็คงเป็นอำเภอเมืองพิษไซย์ ย้ายแต่ที่ว่าการเมืองแลศาลเมือง^{๕๙}ขึ้นมาตั้งที่ พลับพลาที่สร้างขึ้นนี้จะใช้ได้ต่อไปอีกหลายปี กว่าที่ปลูกสร้างใหม่จะแล้วสำเร็จ

เวลาค่ำได้ประชุมเจ้าประเทศราชแลข้าราชการหัวเมือง ให้สัญญาบัตรแลแจก เครื่องราชอิสริยาภรณ์ เป็นการพรักพร้อมกันอีกครั้งหนึ่ง เป็นอันที่สุดทางเดินขึ้น^{๕๙}มา แต่ นี้ไปจะเป็นวันกลับ

อนึ่งนั้นจะต้องชมพระราชาคณะผู้ซึ่งมาอำนวยความสะดวกทั้งใน มณฑลกรุงเก่า มณฑลนครสวรรค์ แลมณฑลพิษณุโลก ได้จัดการโดยความสามารถเป็นอันมาก ความลำบาก ก็มีอยู่หลายอย่าง แต่ได้พยายามจัดการทั้งปวงเป็นประโยชน์ดีจริง ตามที่จะทำได้มากแล น้อยทั่วไปทุกแห่ง พระที่วางไว้ให้เป็นครูสอนก็ดูเอื้อเฟื้อมาก ทำการเต็มตามความสามารถ ด้วยกันทั้งสิ้น

อนึ่งฝ่ายการปกครองนั้นแล้ว ได้รับเรื่องราวซึ่งชาวเหนืออดไม่ได้เคยร้องกันมา เสมอนั้น ได้ตั้งใจตรวจเองบ้าง ให้ช่วยกันตรวจบ้าง ก็ได้ความข้อหนึ่งซึ่งร่วมกันทุก ๆ ฉบับ ว่าตั้งแต่จัดการมณฑลมีความสุขโดยใจผู้ร้ายเบา โศกระบือปล่อยได้ แล้วลงปลายก็ไม่ได้ กล่าวโทษบุคคล กล่าวโทษอธิบดีเก็บค่าที่ดินซึ่งไม่คิดเศษ คือไร่ ๑ แบ่งแต่ ๔ ส่วนไม่ทอนเศษ เบี้ยให้ กับการเกณฑ์กำหนดว่าจะเกณฑ์แต่ ๓ วัน นี้ถูกเกณฑ์จ้างคนละ ๙ วัน ๑๐ วัน เรื่องเหล่านี้เป็นต้น ซึ่งยังไม่เข้าใจบ้างเกยจคร้านบ้าง เป็นฎีกาซึ่งผิดกับที่เคยได้ยื่นมาแต่ กาลก่อน ที่จะเป็นฎีกากล่าวโทษผู้ใหญ่บ้านว่าเกณฑ์ลูกบ้านไม่เป็นธรรมมีบ้างในมณฑล นครสวรรค์ ได้สั่งให้พิจารณา เพราะฉะนั้นจึงควรสันนิษฐานได้ว่าการปกครองซึ่งจัดขึ้นใหม่นี้ เป็นเหตุให้ราษฎรมีความสุขสบายดีขึ้นมากนัก ความปล้นฆ่ากันตายที่เป็นฉกรรจ์ไม่ใคร่มี นับว่าเป็นการสงบราบคาบตามหนทางที่มา

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๑๘)

เมืองพิไชย ชาล่อง

วันที่ ๒๖ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ

ด้วยวันนี้เวลาเช้าได้ออกจากเมืองอุดรดิฐ เมื่อไปวัดเตาหม้อฤๅอีกนัยหนึ่งเรียกว่า วัดท่าถนน เป็นพลับพลาเสร็จแล้ว วัดนี้ไม่มีอะไรที่จะดูเพราะเป็นวัดสร้างใหม่ เป็นแต่ที่เคยกหาพระพุทธรูปดี ๆ มาไว้ได้เชิญไปไว้วัดเบญจมบพิตรเสียองค์หนึ่งแล้ว เหลืออยู่เป็นพระเก่าพอใช้ ๓ องค์ แต่สู้ที่วัดไม่ได้จึงไม่ได้เชิญลงไป ก็มีหอไตรที่ใช้เสาใหญ่รูปแปลกอยู่หลังหนึ่งเท่านั้น

เรือไฟต้องส่งล่วงหน้าลงไปก่อนทั้งสิ้น เพราะตั้งแต่ขึ้นมาอยู่ที่เมืองอุดรดิฐ น้ำลดลงอีกสองเศษต้องแจว ออกเวลา ๓ โมงเช้าเศษถึงเมืองพิไชยเวลาบ่าย ๔ โมงเศษ ลงเรือเล็กแวะเข้าไปดูคลองคอรุมซึ่งอยู่ฝั่งตะวันตกตรงเมืองพิไชย คลองนี้เข้าไปถึงด้านพรหมแดนเมืองสวรรคโลกแลเมืองอุดรดิฐ มีไม้สักแลไม้กระยาเลยลงบ้าง ระยะทางเข้าไปประมาณ ๒ ชั่วโมงถึงด้าน วัดเอกาซึ่งมีชื่อเสียงในพงศาวดารนั้นได้อยู่ในคลองนี้ เป็นคลองแคบแต่น้ำเชี่ยวมีเรือแลแพพวกทำปลาตั้งอยู่บ้าง เพราะปลาชุม

กลับลงมาพลับพลา พระยาอภัยไศรยสุนทร จางวางเมืองสวรรคโลก^(๑) ซึ่งชราแลต้ามืด เป็นคนโรคภัยมากงอมแงมดูน่ากลัวอันตรายในการที่ขี่ช้างมาถึง ๘๐๐ เส้น เป็นข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บิดาถวายเป็นเครื่องภัณฑ์เทศน์แต่เมื่อทรงผนวช เสด็จขึ้นมาเมืองสวรรคโลก

กับพวกจีนได้สร้างตพานในถนนไปเมืองสวรรคโลกยาว ๒๕ วา กว้าง ๑๐ ศอก ข้างแลเกวียนเดินได้ จีนก็ก่เป็นต้นคิด ได้ให้รางวัลเหรียญราชรุจิ กับหลวงคลังเมืองสวรรคโลกซึ่งได้ปฏิสังขรณ์พระราชอุโมงค์เมืองทุ่งยั้ง ก็ได้ให้เหรียญราชรุจิเหมือนกัน

การซึ่งล่องมาถึงเมืองพิไชยตามที่กล่าวมานั้น เขาว่าเร็วตามลักษณะเรือใหญ่ซึ่งแจวมาเช่นนั้น

สยามินทร์

(๑) พระยาอภัยไศรยสุนทร (ด้วง)

(ฉบับที่ ๑๙)

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑๙ ทรงที่เมืองพิษณุโลกเมื่อชาล่อง ลงวันที่ ๒๖ ตุลาคม
รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ ความในพระราชหัตถ์ทรงตอบรับข่าวที่พระอรรคชายาเธอ พระองค์
เจ้าอุบลรัตนนารีนาค กรมขุนอรรควรรราชกัญญาสิ้นพระชนม์ ไม่มีรายการเรื่องเสด็จประพาศ
จึงไม่ได้พิมพ์

(ฉบับที่ ๒๐)

เมืองพิษณุโลก ชาล่อง

วันที่ ๒๘ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ

อนุสนธิรายงานซึ่งได้บอกมาแต่ก่อน วันที่ ๒๗ เวลาเช้า ๒ โมง ออกจากพลับพลาเมืองพิไชย เรือกลไฟพุ่งล่องลงมาถึงเมืองพิษณุโลกเวลาบ่าย ๔ โมงเศษ ได้ลงเรือเล็กข้ามไปดูพระชินราชซึ่งหล่อใหม่อันได้เชิญลงมาบรรทุกเรือไว้แล้ว ช่างได้ลงมือแต่งพระภักตร์แลพระองค์บ้าง ดินเมืองพิษณุโลกติดกันกับกรุงเทพ ฯ เวลาสุ่มพิมพ์ข้างในกระเพาะได้บ้าง จึงมีทองเปนกาบติดรุงรังหลายแห่ง ทำให้งานที่จะตกแต่งนั้นมากขึ้น ได้พร้อมกันพิเคราะห์ดูพระที่หล่อใหม่ แลพระซึ่งตั้งอยู่ในวิหารเห็นว่าเหมือนกันมาก แล้วได้ปลุกต้นโพธิในที่ซึ่งหล่อพระองค์หนึ่งตามแบบแต่ก่อน เวลาค่ำได้มีการสวดมนต์เทศนาสัตกกรรมพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในวันสวรรคตที่พระวิหารพระชินราช จนเวลา ๔ ทุ่มกลับมาอยู่ที่พลับพลา สังเกตว่าวันนี้กลางวันร้อนน้อยกว่าแต่ก่อน

วันนี้เวลาบ่าย ๔ โมง ได้ไปทอดกฐินที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ พระปารกกรมุนีครองกฐิน แล้วกลับมาที่พระวิหารมัสการพระพุทธรชินราชแจกรางวัลช่างหล่อทั้งปวง เลื่อนหลวงประสิทธิปฏิมา เปนพระประสิทธิปฏิมา จางวางช่างหล่อขวา แลตั้งตำแหน่งข้าราชการหัวเมือง

ครั้นเวลาค่ำมีการลอยกระทง เจ้านายข้าราชการทั้งในกรุงแลหัวเมืองทำกระทงเครื่องสดต่าง ๆ ตามที่จะทำได้ แลมีการแห่ผ้าป่าของหัวเมือง แลราษฎรเล่นแข่งเรือตามประเพณีเมือง

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๒๑)

บ้านขมั่ง ชาติอง

วันที่ ๒๙ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ

อนุสนธิรายงานวันนี้ เวลาเช้า ๒ โมงเศษไปนมัสการลาพระชินราช เวลา ๓ โมงเช้าออกเรือจากเมืองพิษณุโลก อากาศเย็นตลอดวัน มาถึงบ้านขมั่ง แขวงเมืองพิศิตรเวลา บ่าย ๕ โมง ทราบว่าฝนตกมาก ลงเรือเล็กไปตู่บึงขมั่ง บึงนี้ยาวโดยยาวประมาณ ๕๐ เส้น ๗๖ ๖๐ เส้น กว้าง ๔๐ เส้นเศษ เป็นที่ลุ่มน้ำขังแต่น้ำ น้ำแล้งน้ำแห้งเป็นทุ่งหญ้าแพรก ตามที่ขอบๆ มีทำนาบ้าง ข้างในเข้าไปทำไม่ได้ เพราะมีช่องทางบึงตะโกเลื่อนๆ เมื่อเวลาน้ำมาท่วมเร็วต้นเข้าจมน้ำ พระยาพิศิตรได้คิดขุดรางให้น้ำทางแม่น้ำไหลเข้าไปเพื่อจะได้ให้ ต้นขึ้นเร็ว แล้วได้คิดจะปิดน้ำทางอื่นให้อยู่นานเข้า จะเป็นที่ทำนาได้ ที่ฉันไปวันนี้ขึ้นที่ปาก รางน้ำเดินไปทางพื้นแผ่นดินจนถึงปากบึงซึ่งน้ำแห้งเป็นโคลน เดินโดยตพานเรือรวมทาง ๖ เส้น น้ำในกลางบึงลึก ๔ ศอกเศษ ดีกว่าบึงสีไฟที่ไม่มีสนุ่น มีทางคนเดินออกจากบึงใน เวลาน้ำแห้ง ซึ่งในเวลานี้เป็นคลอง ทางหนึ่งเรียกว่าปากคำ ทางหนึ่งเรียกว่าปากกลาง ทั้ง ๒ ทางนี้ไปลงคลองเข้าตอก ซึ่งเป็นคลองในระหว่างแม่น้ำเก่าแลแม่น้ำใหม่ พวกแม่น้ำเก่า ยังได้เอาไผ่ยกกินน้ำคลองเข้าตอกนี้ ฉันได้ไปทางคลองแรกเพราะใกล้น้ำเชี่ยวจัด ที่ปากทาง ฤๅปากคลองซึ่งไปนั้นว่าเสือชุม ไปหน่อยหนึ่งถึงวัดป่าคำซึ่งตั้งอยู่ปากคลองเข้าตอก ตรง คลองร่วมทางปากคำนี้เป็นที่น้ำลึกเป็นวังที่จรเข้ใหญ่อยู่ แล้วว่าดูด้วย กลับไม่ได้แวะที่พลับ พลาซึ่งเขาปลูกไว้กลางบึง เพราะจวนค่ำ ยุงมีแต่ไม่ชุม

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๒๒)

เมืองนครสวรรค์

วันที่ ๓๐ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวศรวโรประการ

อนุสนธิรายงาน วันนี้เวลาบ่ายรุ่งลงเรือเล็กไปบึงขมั่งซึ่งได้ไปเมื่อวานนี้ เพื่อจะดู
ฝูงนกกระทงซึ่งมีเป็นอันมากในแขวงเมืองพิจิตร เรือซึ่งล่องนำไปก่อนได้เห็นในลำแม่น้ำ
เป็นฝูง ๆ ฉันไม่เห็น เมื่อไปถึงในบึงก็ได้เห็นฝูงใหญ่ ๆ แลในบึงนั้นมีบัวสายขึ้น ฝูงนก
กระทงอยู่ในบัวดูขาวดาดปนกันไ้งามมาก แต่ยังมีน้อยกว่าคลองสุเอสซึ่งได้เคยเห็น แล้วไป
ตามลำคลองบางเข้าตอก ตอนข้างโนนเป็นจอกเต็มแต่ก็ยังมีบ้านเรือนตั้งอยู่ กลับออกไปข้างนอก
มีบ้านเรือนคนมากติด ๆ กันไป แต่ต้องรีบกลับออกมาด้วยระยะทางไกล กำหนดเรือกระบวน
ออกเดินเวลาโมงเช้า ได้ลงเรือประทับทัศนากการตามมาทันที่เมืองกุ่ม มาถึงพลับพลาเมือง
นครสวรรค์เวลาบ่าย ๕ โมง ฝนตกไม่มาก

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๒๓)

เมืองนครสวรรค์ ชาล่อง

วันที่ ๑ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ

อนุสนธิรายงาน วันที่ ๓๑ ตุลาคมกำหนดว่าจะไปตลาดปากน้ำโพ แต่ฝนตกเสียแต่เช้า กลัวว่าหนทางจะเปราะเปื้อน จึงไม่ได้ไป ชายบริพัตร^(๑) มาถึงเวลา ๔ โมงเช้า ฝนตกพริ้วเพรื่ออยู่จนเวลาบ่ายจึงได้หยุด

บ่าย ๕ โมงไปที่เขาบวชนาค พระยาไกรเพชรรัตนสงคราม เลี้ยงน้ำชาเป็นการต้อนรับชายบริพัตรที่วัดนั้น พระครูสุวรรณคันธราจารย์ (ครูช) เป็นผู้จัดการปฏิสังขรณ์มีอุสาหะมากอยู่ สร้างศาลาน้ำหลังใหญ่แลพุนดินถนนสูงสัก ๖ ศอกเศษ ทำตพานยาวมากข้ามที่แผ่นดินซึ่งน้ำท่วมเป็นคันเป็นมาบไปจนถึงชานเขา ทางซึ่งขึ้นเขาก็ซ่อมแปลงขึ้นได้สะดวก วิหารใหญ่ซึ่งถูกเพลิงไหม้ก็ปฏิสังขรณ์มุงหลังคาแล้วเสร็จ ซ่อฟ้าใบระกามีพร้อมแล้วแต่ยังไม่ไต่ยก ที่บนเขานั้นแลเห็นภูมิฐานเมืองนครสวรรค์ได้ตลอดหลายด้าน ตามเขานั้นก็ปลูกต้นไม้สักไว้มาก

วันที่ ๑ พฤศจิกายน เวลาเช้า ๒ โมงเศษ ลงเรือประทีปทัศนาการขึ้นไปจนถึงปากคลองบรพืดในลำน้ำแควใหญ่ ถ่ายลงเรือกลไฟเล็ก เพราะคลองนั้นถึงว่าน้ำลึกถึง ๓ วาก็คุดมากเข้าไปไกลอยู่จึงถึงบึง ๆ นี้ ใหญ่มาก แลเป็นทางที่จะไปได้หลายทางไม่มีกรุยก็หลงถ้าจะไปถึงคลองบุษบงที่บางมูลนากก็ไปได้ เวลานั้นแล้งเป็นลำน้ำตลิ่งสูงเรือเดินเข้าออกตลอดปี มีคนอยู่ในนั้นมาก แต่เพราะเวลาน้ำน้ำ ๆ ท่วมเหลือเกินนัก จึงไม่ได้ปลูกเรือรบักเส้าได้เลยอยู่แพทั้งสิ้น แลท่าจะจอดแพอยู่ในที่ว่าง ๆ ก็ไม่ได้ ต้องเข้าเอบอยู่ตามพุ่มไม้ด้วยพยุจัด ต่อถึงระดูแล้งจึงจะลงจอดอยู่ในลำคลอง มีแต่วัดวัดเดียวซึ่งได้ใช้บักเส้ากุฎี แลศาลาลงบนพื้นแผ่นดินสูงสัก ๓ วา แต่กระนั้นถ้าเวลาน้ำมากก็ต้องขึ้นอยู่บนช่อ บึงที่เรียกว่าบรพืดนั้น เจาะทะลุลำคลองเข้าไปหน่อยหนึ่งเท่านั้น ต่อเข้าไปข้างในก็มีช่อเป็นตำบลต่าง ๆ คนที่อยู่ ในนั้นก็ทำปลาทางสัน นับว่าเป็นที่แห่งหนึ่งซึ่งสนุกแลงามข้างเมืองเหนือนี้ เขาผูก

(๑) สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต เสด็จกลับจากทรงศึกษาในยุโรป

แพเล็ก ๆ ไว้สำหรับให้หยุดพักเป็นที่เลี้ยง กรมการแลพวกพ่อค้าลงเรือมาเลี้ยง แลได้แจก
เสมาในที่นั้นด้วย

เวลาบ่าย ๒ โมงเศษกลับออกมาแล้วไปทางแควน้อย หยุดที่ตพานวัดโพธาราม
ลงเรือแม่ปะถ่อขึ้นไปข้างเหนือหน้า แล้วเปลี่ยนลงเรือชล่าถ่อเพื่อจะดูวิธีถ่อเรือ แล้วล่องลงมา
ขึ้นที่หัวตลาด เดินลงมาตามตลาด พวกพ่อค้าทั้งปวงพร้อมกันจัดการดาบปราถลอดหนทาง
เหมือนที่ทำอิฐ ตลาดนี้เป็นลักษณะเดียวกันกับทำอิฐ แต่โรงแถวเป็นชั้นเดียวยาวก็ราว ๆ กัน
ได้แหวะที่โรงเรียนวัดโพธาราม ซึ่งพระครูธรรมฐิติวงศ์ศิริเขตร^(๑) สร้าง แจกเสมาในที่นั้น
แล้วเดินต่อมาจนสุดตลาดลงเรือแจวกลับมาพลับพลาโดยทางในเกาะ

ราษฎรที่ชื่นชอบแต่งตัวมาก มีแหวนตุ้มหูกำไลแต่งชุม

สยามินทร์

(๑) พระครูธรรมฐิติวงศ์ ๗ (ตัว) ต่อมาลาสิกขาออกรับราชการ ได้เป็นขุนพิทักษ์ภักกลองเขตร นาย
อำเภอแม่กลอง

(ฉบับที่ ๒๔)

ทำนวนแขวงเมืองมโนรมย์ ขาล่อง

วันที่ ๒ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวธวโรประการ

อนุสนธิรายงาน วันนี้เวลาเช้า ๒ โมงเศษ ไปตรวจที่ว่าการมณฑลแลศาล
เจ้านาที่ทั้งปวงได้ยื่นรายงานทุกตำแหน่ง แล้วเดินตามถนนริมน้ำดูบ้านข้าหลวงต่างๆ ซึ่งได้
สร้างขึ้นใหม่ ที่สร้างเป็นเรือนสองชั้นทั้งชั้น ผิดกันกับพิศณุโลก คุกใช้กำแพงก่ออิฐทำเป็น
หลังเล็ก ๆ หลายหลัง แล้วไปดูค่ายหลวงซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ตั้ง
รับพม่าครั้งหลังที่สุด เชิงเทินดินยังอยู่โดยมากจนตลอดถึงริมแม่น้ำ ลงเรือเล็กจากที่นั้นกลับ
ขึ้นมาพลับพลา ล่องจากพลับพลาเวลาเช้า ๕ โมง เวลาบ่าย ๒ โมงเศษถึงพลับพลาทำนวน
ซึ่งไม่ลงไปพักเมืองไชยนาทเพราะพลับพลาที่นั่นร้อนนัก

เวลาบ่าย ๔ โมงลงเรือประทับที่ศนากการขึ้นไปเมืองพยุหคิริ แวะที่วัดพระปรารค์
เหลืออดดูพระเมืองนครราชสีมารักษาใช้ด้วยวิธีเหยียบเหล็กแดงแล้วมาเหยียบคนไข้ ตามซึ่งได้
รักษาพระยารพุดิโกโคย^(๑) อันเจ็บแขนตายแลลืบไปข้างหนึ่งหายเป็นปรกติ พระครู
พยุหานุสาสน์^(๒) ซึ่งเป็นผู้มีศิษย์หามาก เป็นเจ้าอาวาส ต้อนรับแข็งแรงดี กลับลงมา
เวลาค่ำทุ่มหนึ่ง ถึงพลับพลา

สยามินทร์

(๑) พระยารพุดิโกโคย (ชื่) สุวรรณเสฎา

(๒) พระครูพยุหานุสาสน์ (เงิน)

(ฉบับที่ ๒๕)

เมืองอ่างทอง ชาล่อง

วันที่ ๔ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ

อนุสนธิรายงาน วันที่ ๓ เวลาเช้า ๒ โมงออกจากท่าฉนวนเวลาบ่าย ๕ โมง ถึง
พลับพลาเมืองสิงห์ ลงเรือเล็กไปตามลำคลองฤาลำราง ซึ่งขึ้นต้องขุดแก้ไขบ้าง จนตกลำน้ำ
แล้ว จึงไปตามลำน้ำถึงวัดพระนอนจักรศรี วันนั้นเป็นก่อนนำกำหนดที่เขาจะให้พระ มี
ราษฎรที่อื่นเข้าไปด้วยมาก พระสงฆ์แลราษฎรลำน้ำเท่านั้น พวกนี้มีความวิตกกังวลว่าจะไม่
เข้าไป ได้ขอให้เทศาภิบาลคิดอ่านให้ได้เข้าไป ด้วยเหตุว่าฉันคุ้นเคยอยู่กับพวกชาวบ้านนั้น
อนึ่งตั้งแต่ได้ปฏิสังขรณ์องค์พระแลวิหารแล้วสำเร็จ ก็ยังไม่ได้เคยมาเห็น จึงได้ช่วยจัดการ
รับรองแข็งแรงมาก ดาดปราตั่งแต่ท่าตลอดขึ้นไปจนถึงวัด ช่วยกันทำทั้งพระทั้งคฤหิ์สัถ์ แล
มานั่งคอยรับอยู่หลายร้อยคน กำแพงแลผนังก็ทำปูนใหม่หมดจด องค์พระที่ชำรุดบ้างเล็กน้อย
ก็ได้ซ่อมเรียบร้อยดี การทั้งปวงยังไม่สอาดหมดจด มีที่เสียบอยู่ที่แต่กระเบื้องมุงหลังคา ซึ่ง
เป็นกระเบื้องอย่างใหม่ไม่สู้ทน หักง่ายแลฝนร่ำบ้าง กรมหมื่นมรุพงศ์เสด็จนำชา แล้วออก
จากวัดพระนอนจักรศรี ไปตามลำน้ำขึ้นที่วัดพระธาตุ ซึ่งตั้งอยู่ห่างวัดพระนอนจักรศรี ๘ เส้น
๑๐ วา ที่วัดนั้นตั้งกำแพงพูนดินสูงขึ้นไปกว่าพื้นดินดอนเมืองสิงห์ ประมาณสัก ๖ ศอก
๗ ศอก พระธาตุเป็นรูปปรางค์สูงสัก ๗ วา ๘ วา ด้านวันออกเป็นพระวิหารหลวง ด้าน
วันตกเป็นพระอุโบสถ มีพระเจดีย์กลมเรียงรายไปอีกหลายองค์ แลที่จะมีอะไรต่อพระวิหาร
หลวงออกไปอีกสักหนึ่งหลัง แต่ชำรุดทรอมต่นไม่ชวนรัก ลักษณะอาคารที่ทำแลอิฐที่ใช้ เป็น
อย่างเดียวกันกับวัดมหาธาตุเมืองลพบุรี เห็นว่าจะเป็นเมืองชั้นเดียวกับเมืองละโว้ เมืองสิงห์
เดิมคงจะได้ตั้งอยู่บนดอนนี้ ไม่ใช่อยู่ที่เมืองสิงห์เก่า จะเป็นเพราะที่ดินดอนกับแคบไป ฤ
จะต้องการอย่างใด จึงย้ายไปตั้งที่เมืองเก่า อันใกล้ไปข้างเมืองสรรค์ เวลาพลบค่ำกลับมาถึง
พลับพลา

วันนี้เวลา ๕ โมงเช้าออกจากพลับพลาเมืองสิงห์เวลาบ่าย ๒ โมงถึงพลับพลาเมือง
อ่างทอง บ่าย ๔ โมงลงเรือไปดูที่ว่าการเมือง ศาลแลที่ซึ่งนักโทษ รับรายงานแลดูตรวจ
นักโทษ การรักษาพื้นที่แลแบบธรรมเนียมหมดจดเรียบร้อยต้องระเบียบดีมาก แต่ที่ว่าการแล
ศาลเป็นของทำเก่า เล็กไม่พอแก่การ ไม่เป็นของถาวรมั่นคง ที่ซึ่งนักโทษก็ยังเป็นอย่างเก่า
ที่อยู่ผู้ว่าราชการเมืองก็เป็นแต่ที่พัคยังไม่พอแก่การ ไม่เป็นที่เรียบร้อยทั้งสิ้น ทั้งได้ดูที่ซึ่งจะ
ตั้งตลาดใหม่ เพราะตลาดฝั่งตะวันตกถูกน้ำกัดตลิ่งพังเสียแถวหนึ่ง คงอยู่แต่แถวเดียว เลี้ยง
น้ำชาติเรือพระราชอาอ่างทอง แล้วลงเรือล่องน้ำไปดูตลาดจนตลอดแล้ว เข้าไปในลำแม่น้ำน้อย
ที่แม่น้ำน้อยนี้ปากช่องเป็นที่น้ำวน น้ำไหลกลับแหงขึ้นมาเข้าปากคลองเขี้ยวจัด ไปจนถึง
แม่น้ำซึ่งเป็นลำเดียวกัน แม่น้ำเมืองสิงห์ซึ่งเห็นได้ว่า ตรงปากช่องแม่น้ำน้อยเมืองนี้ ไม่ใช่ตัว
ลำแม่น้ำ จะเป็นแต่แม่น้ำ ๒ แม่น้ำไหลกัน มีผู้ไปขุดคลองในระหว่างแม่น้ำต่อแม่น้ำ สายน้ำ
เขี้ยวจึงกัดออกเป็นแม่น้ำ มีเรือเข้าไปบรรทุกเข้ามา วัดโล่ห์สุทธาวาศักดิ์ตั้งอยู่ในลำแม่น้ำน้อย
เพราะเหตุที่น้ำในคลองระหว่าง ๒ แม่น้ำนี้เขี้ยวมาก จึงมีผู้คอยรับจ้างโยงเรือตั้งแต่แม่น้ำน้อย
ออกมาจนถึงแม่น้ำใหญ่ เป็นผลประโยชน์มาก เพราะเหตุที่เวลาไม่พอ จึงได้ขึ้นไปเพียงพัน
วัดโล่ห์สุทธาวาศหน้อยหนึ่ง แล้วกลับมาพลับพลา ที่หลังพลับพลาที่เขาจัดไว้เป็นสวนสนุก
ดีมาก แลเวลากลางคืนมีผ้าป่าทุกๆ แห่ง แต่ที่เมืองอ่างทองนี้จัดการครึกครื้นมาก เพราะ
เป็นที่ ไกลแลบริบูรณ์

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๒๖)

พระที่นั่งไอศวรรย์ทิพาอาสน์ เกาะบางปอิน

วันที่ ๕ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวธววงษ์โรประการ

อนุสนธิรายงานวันนี้ เวลาเช้า ๒ โมงล่องเรือจากพลับพลาเมืองอ่างทอง มาถึง
วัดป่าโมกษ์ทางประมาณสักชั่วโมงครึ่ง ได้ขึ้นมณฑลการพระนอนที่วัดป่าโมกษ์ มีราษฎรมา
ประชุมคอยรับเป็นอันมาก ลงเรือกลไฟเล็กล่องลงมาทางคลองบ้านกุ่ม ออกคลองบ้านใหม่
ทางนี้ น้ำถูกสายน้ำเชี่ยวจัดแต่มีคดหลายแห่ง เพราะเหตุนี้ ไหลทางคลองนี้แรงจึงทำให้น้ำทาง
หัวตพานอ่อนไป แม่น้ำตื้นแลแคบลงมาก ซึ่งฉันได้กล่าวไว้แต่ก่อนว่าน้ำกลัวจะตัน ลงมา
หยุดพักที่วัดไชยวัฒนาราม ซึ่งเขาได้ถางไว้ให้ดู การที่ถางครั้งนี้หมดจดดีมากได้เห็นทั่วถึง
องค์พระปรารค์ใหญ่ขึ้นไม่มีลายนูน มีรอยตะปูทั่วไปเห็นจะหุ้มติดบุกปิดทอง พระปรารค์
๔ ทิศก็มีรอยตะปูอย่างเดียวกัน เมรุทิศเมรุแทรกซึ่งยังคงอยู่ทั้งแปด มีพระพุทธรูปทรงเครื่อง
ปั้นด้วยปูนลักษณะพระประธานวัดน้ำพระเมรุ ยังอยู่ดี ตัวไม้เรือนแก้วแลเพดานก็ยังไม่ผุ
แต่พระระเบียงซึ่งใช้แทนสามสร้างชำรุดพังทุกด้าน พระพุทธรูปก็หักหมด นอกสามสร้าง
ออกไปมีกำแพงแก้วย่อไม้ ๑๒ อีกชั้นหนึ่ง ชนหลังพระอุโบสถๆ นั้นพังหมด เหลือแต่พระ
พุทธรูปดีซึ่งน่าจะมี ๓ เหลือ ๒ ตั้งอยู่บนฐานคงที่ มีกำแพงแก้วรอบนอกอีกชั้นหนึ่ง ถึง
แนวหน้าพระอุโบสถ มีพระเจดีย์รูปเดียว ฝีมือเดียวรูปเดียวกับที่วัดชุมพล ตั้งอยู่ใน
กำแพงแก้วหน้าพระอุโบสถข้างละองค์ มีพระเจดีย์ตั้งอยู่ในกำแพงแก้วไม้ ๑๒ องค์หนึ่ง
พระปรารค์ซุ้มขนาดย่อมตั้งอยู่นอกกำแพงแก้วชั้นนอกอีกองค์หนึ่ง เห็นจะสร้างเติมขึ้น
ภายหลัง การทิ้งปวงนำที่จะไม่แล้วสำเร็จทีเดียวนัก ตามเมรุทิศยังมีไม้กันครากซึ่งแลเห็นว่า
ไม่ได้คิดจะเอาไว้ประดับ เสาสรักแต่ยังไม่ได้ปิดทอง ถ้าจะผิดก็จะเปนแต่ไม่คิดจะปิด
พวกราษฎรพากันมากคอยรับเป็นอันมาก ออกจากวัดไชยวัฒนาราม ล่องลงมาถึงบางปอิน
เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ

ตามระยะทางที่ไปเที่ยวครั้งนี้ ได้ความแต่ว่าเข้างามดีตลอดทุกเมืองทุกตำบล ใน
ระหว่าง ๓ ปีนี้ ไม่มีปีใดจะบริบูรณ์เช่นปีนี้

สยามินทร์

แก้คำผิด

หน้า	บรรทัดที่	คำผิด	แก้เป็น
๒	๗	กรม เสนาธิการต่างประเทศ	กรม เสนาธิการทหารบก
	๑๘	เฝ้าสมเด็จพระมหิตราธิ - เบศร อุดุลยเดชวิกรม - พระบรมราชชนก (ขณะนั้น ทรงดำรงค....)	เฝ้า ฯ สมเด็จพระมหิตลา- ธิเบศร อุดุลยเดชวิกรม - พระบรมราชชนก (ขณะนั้น ทรงดำรง....)
๔	๘	กลับทิ้งไม่ยินยอม	กับทิ้งไม่ยินยอม
๘	คำบรรยายภาพ	เฝ้าสมเด็จพระราชชนนีศรี- สังวาลย์	เฝ้า ฯ สมเด็จพระศรี - นครินทร์บรมราชชนนี (ขณะทรงดำรงพระอิสริย- ยศ เป็น สมเด็จพระราชชนนี ศรีสังวาลย์)
๑๐	๑	โรงพยาบาลพร้อมมิตร	โรงพยาบาลพร้อมมิตร